

Studiul lămpilor¹ de lut ars de epocă romană, descoperite pe teritoriul Daciei, a căpătat amploare în ultimii ani și manifestă tendințe de aprofundare a problematicii ridicate de aceste artefacte. Totuși până în momentul actual o zonă descoperită o constituie problema lămpilor lucrate la roată; deși au fost analizate împreună cu celelalte tipuri de lămpi de lut ars, nu s-au bucurat de o prezentare relativ sintetică, menită să ofere o imagine de ansamblu și să ridice probleme specifice acestora. Studiul de față prezintă această categorie de lămpi, din Dacia romană, limitându-se la piese publicate până în prezent și la piesele existente în colecțiile Muzeelor din Cluj, Sarmizegetusa, Alba Iulia, Deva care parțial au putut fi analizate direct; acele fragmente care erau greu încadrabile între "grupurile" prezentate, sau care nu au avut "valoare" din punctul de vedere al analizei noastre nu au fost prezentate aici. Numărul pieselor descoperite este cu siguranță mai mare decât cel prezentat aici și e foarte posibil să existe noi varietăți ale acestui tip care nu au fost cuprinse în studiul de față. Limitarea spațială s-a făcut la zona Daciei romane din motive metodologice, fără a scăpa nici un moment din vedere faptul că schimbul de mărfuri și de persoane între Dacia și provinciile învecinate a avut o anumită fluentă care a implicat certe schimburi și influențe în producția acestui tip de artefacte, mai mult sau mai puțin decelabile actual în arealul amintit.

Lămpile lucrate la roata olarului au fost puternic răspândite în lumea grecească înaintea epocii romane. Spațiul roman va fi zona și mediul de răspândire a unei tehnici diferite – tehnica tiparului – apărută anterior în lumea elenistică. Cu ajutorul tiparului vor fi realizate cele mai răspândite tipuri de lămpi de lut ars: lămpile cu volute, lămpile-medalion, cu disc decorat (*Bildlampe*) și lămpile cu ștampila producătorului (*Firmalampe*) – toate trei de origine italică. Cantitatea în care aceste tipuri au fost produse sau copiate la nivel provincial a fost imensă, iar răspândirea lor a acoperit întregul Imperiu roman, incluzând și zonele grecești care anterior aveau o producție puternică de lămpi realizate la roată. Observând amploarea fenomenului (producția în tehnica tiparului), am fi tentați să credem nu se mai utilizează "tehnica roții olarului", mai "primitivă", mai înceată și în mod cert mult mai puțin rentabilă decât "tehnica tiparului"; folosirea tiparului aducea cu sine posibilitatea realizării producției "de masă" a lămpilor la costuri mult reduse și de cele mai multe ori conforme cu cerințele clientului sau cu moda timpului.

Ceea ce ne-am propus în demersul nostru este realizarea unei relative separații tipologice, iar acolo unde a fost posibil, stabilirea unor repere cronologice pentru diferitele variante întâlnite. Dorința noastră este de a supune atenției această categorie de lămpi și de a urmării cât de adevărată poate fi formularea mult prea uzitată pentru aceste piese – "lămpi romane târzii" – (a căror apariție reprezintă o renaștere a tehnicilor lumii grecești)².

În cele ce urmează vom vedea că această tehnică "rudimentară" a roții olarului a fost utilizată în Dacia și în perioada de înflorire economică a provinciei, înainte de manifestările crizei economice și mai mult, a existat pe fondul unei puternice producții locale în tehnica tiparului care nu diferă esențial din punct de vedere calitativ de produsele italice sau provinciale romane.

În încercările noastre de a realiza o separare tipologică a acestor piese am fost confrunțați cu o serie de probleme ce au decurs din varietatea morfologică sub care se prezintă această categorie de artefacte. Cum acest procedeu tehnic impune anumite limitări în realizarea unei lămpi, meșterii au putut "compensa" dorința de manifestare a spiritului creator prin modificări aduse părților componente ale lămpii.

* Mulțumim d-lui Al. Diaconescu care ne-a propus acest subiect spre studiu și care a avut amabilitatea de a purta scurte discuții asupra unora din problemele ridicate.

¹Înainte de a prezenta subiectul propriu-zis al acestui demers sunt necesare unele precizări de natură tehnică pentru a evita pe cât posibil confuziile. În lucrările autorilor români dedicate lămpilor de lut ars (lucerna) se întâlnesc deseori denumiri variate ale aceluiași părți componente; pentru a evita orice neînțelegere vom prezenta mai jos termenul folosit de noi și corespondentul său latinesc. Astfel am folosit "opaî" ori "lampă" pentru a desemna "lucerna", "rezervor" pentru "infundibulum", "disc" pentru "discus", orificiu de alimentare "pentru" "orificium", "oculus", "orificiu de ardere" pentru "myxus", "cioc" pentru "rostrum", "fili" pentru "ellyphnium", "ansa" pentru "ansa". Pentru a desemna spațiul dintre discul piesei și marginea rezervorului am folosit termenul de "umăr", iar pentru a desemna partea de jos a rezervorului, partea de sprijin, termenul de "bază"; când baza are o formă cilindrică și capătă înălțime va apărea termenul de "picior de pahar" sau "inel de fund".

² Vezi de exemplu Baumann 1995, p. 424 – când discutând despre degradarea întâlnită în producerea lămpilor decorate cu crater admite că această fenomen involutiv contribuie, în sec IV d.Chr., la revenirea vechiului procedeu tehnologic grecesc de confecționare a lămpilor la roată.

În acest caz nu este vorba de decorarea discului sau aplicarea ștampilei meșterului, ci de modificări ale profilului piesei, ale ansei și ciocului; putem întâlni lămpi cu cioc scurt sau alungit, cu disc plat sau concav, cu inel în jurul orificiului de alimentare, cu profil lenticular, bitronconic, etc. Modificările aduse nu sunt puternic diferite de la o perioadă la alta determinând în unele cazuri confuzii de încadrare temporală.

Autorii care au analizat acest tip de piese s-au lovit de aceste impedimente în realizarea unor încadrări cronologice și tipologice, fiecare propunând scheme diferite de încadrare bazate pe elemente diferite. În 1935 Dora Ivănyi separa lămpile realizate la roată în cinci variante: patru cu cioc lung și una cu cioc înălțat (*Ivănyi 1935, p.16-17, tipul XXII*), separare, am spune, tributară canoanelor impuse de tipologiile lămpilor lucrate în tehnica tiparului. În 1969 T.Szentlélek observă că baza lămpilor este încă joasă în secolul III d.Chr., pentru ca mai târziu, în secolul IV d.Chr. să înceapă să se înalțe (*Szentlélek 1969, p.132*)- observație care vine întrucâtva în ajutorul separării acestor piese. Mai apoi în 1989, analizând piesele de la Carnuntum, Eva Alram Stern observă la rândul-i dificultatea realizării unei tipologii în care să intre cât mai mulți factori. Autoarea lucrează doar cu două mari grupe: lămpi cu ciocul lung și cu ciocul scurt- luate ca ipoteze de lucru (*Alram-Stern 1989, p.53*); observăm și aici încercarea de folosire a ciocului pieselor ca element de separare tipologică, pe linia urmată de Dora Ivănyi în 1935. Eva Alram-Stern considera că ansa nu trebuie privită drept criteriu tipologic deoarece ea era adăugată ulterior realizării corpului lămpii (*Alram-Stern 1989, p.53*); dacă adăugăm la cele amintite de Eva Alram-Stern că, în multe cazuri și ciocul este lipit după producerea corpului piesei, vom realiza că ne aflăm în dificultate de a acorda credit unei clasificări sau de a realiza o încadrare tipologică coerentă. Mai recent, în 1992, D.Kuzmanov la publicarea lămpilor din Muzeul Național de Arheologie din Sofia va realiza o separare a lămpilor lucrate la roată ce ține cont de mai multe elemente de diferențiere, în special cele ce apar în cazul discului acestora (*Kuzmanov 1992, p.166-167, tipurile XXXIX-XLII*).

Încercând să cuprindem în schema de separare tipologică cât mai multe elemente la care apar modificări, am ajuns la un rezultat apropiat de cel al autorului bulgar. Urmărind realizarea unei structuri, pe cât posibil logice, din analiza efectuată au rezultat două mari categorii de lămpi cu multiple "varante" (de preferat a fi acceptate ca "grupe" de piese). Astfel o primă mare categorie include acele piese care morfologic se încadrează în "tiparele" lămpilor romane clasice din secolele I-II d.Chr.(-profilul piesei este similar cu cel al lămpilor romane realizate în tehnica tiparului, iar discul este plat sau convex). Cea de-a doua categorie cuprinde piese care la partea superioară suferă mari transformări, ce duc până la suprimarea discului și structurarea întregii piese în jurul orificiului de umplere; modificările profilului apropie aceste piese de formele altor produse ceramice (ex. - cănițele).

Separarea operată în analiza noastră a rezultat din observarea îndelungată a diferențelor ce survin în structura morfologică a lămpilor prezentate aici, fiind realizată cu scopul de a ușura receptarea acestora. Însă ținem să subliniem că limitele trasate de noi sunt pur didactice și în nici un caz nu poate fi vorba de stabilirea unor tipuri cu variante imobile; diferențele între aceste "grupuri" sunt de multe ori minore, datorate în principal modalității de realizare a acestor piese care exclude din start un grad ridicat de standardizare și implicit face dificil orice demers în direcția separării tipologice.

În afara celor două mari categorii amintite, pe teritoriul Daciei se întâlnește încă un tip de lămpi lucrate la roată (**fig. 1, 2**), care însă copiază cu mare fidelitate tipul *Firmalampe*, fapt pentru care este prezentat ca tip aparte de lămpi care fac obiectul analizei noastre; acest tip este întâlnit doar în zona Ulpiei Traiana Sarmizegetusa și a putut fi datat, după contextul de descoperire și materialul adiacent, în primele două decenii ale secolului II d.Chr.³

Tipul I - cuprinde 66 de piese incluse în opt grupuri distincte morfologic; după cum am amintit anterior, aceste lămpi sunt din punct de vedere morfologic foarte apropiate de "standardele" lămpilor romane clasice, realizate în tehnica tiparului.

Forma IA

În acest grup au fost incluse piesele cu rezervorul relativ plat și discul concav. Forma aceasta ar intra și în categoria lămpilor cu orificiul de alimentare larg, fără decor, așa zise "lămpi cu seu" (*Ponsich 1961, tip VI, p. 36; Lerat 1954, ser.6, p. 27, pl. XXIII*); piesele de acest gen care se remarcă prin forma lor ce păstrează, cu rare abateri, profilul lămpilor-medalion, cu rezervor circular și cioc rotund (*Provoost 1976, Spec.IV, tip 3, p. 554-557; Ponsich 1961, tip III, p. 34-35, Fig. 3, pl. XVI-XXV*). Numărul relativ mare al

³ Problema acestui tip de piese este tratată în detaliu în monografia Sarmizegetusei, în curs de apariție.

pieselor acestui tip a impus separarea în două grupe de lămpi: cele la care orificiul de alimentare nu este marcat într-un fel special (**forma IA₁**) și cele la care acest orificiu este marcat de un inel înălțat (**forma IA₂**).

Una din piesele acestui din urmă grup (nr. 17) a permis observarea în detaliu a modalității de realizare a acestor lămpi fără a fi necesară o secționare intenționată a acesteia.

Inițial era modelată la roată partea inferioară a lămpii - rezervorul-, de care era lipit apoi discul formându-se astfel corpul lămpii. Ciocurile erau create prin adăugarea (lipirea) de material în zona în care urma a fi acesta, iar apoi se practica orificiului de ardere prin perforarea ciocului plin și a peretelui rezervorului cu un instrument cilindric cu vârf conic ascuțit. Baza inelară era realizată similar cu cea a altor produse ceramice (ex. ulcioare, câni, oale, etc.). Pasta din care sunt modelate piesele acestui mare tip nu diferă de cea a *Firmalampen* create în provincie în acea perioadă. Inelul ce apare în jurul orificiului de alimentare este creat prin ușoara evazare a marginilor acestuia, probabil în momentul lipirii discului de rezervorul piesei.

Forma IA₁

1) Tibiscum, fig. 3, (Benea 1982, p.37, fig.16; Benea 1990, p.167, fig. 19/124)

Opaiț cu corp rotund, puternic applatizat, cu discul concav și orificiul de alimentare larg. Baza circulară este convexă. Pasta omogenă, cu mică și nisip, are o culoare cărămizie. Dim: L=7,2; H=1,8; D=6,2

Date: sec. III d.Chr. (Benea 1990, p.167)

2) Ilișua, fig. 4, MNIT.Cluj, inv. 19142

Opaiț circular, foarte plat, cu discul ușor adâncit, și un orificiu de alimentare de mici dimensiuni. Ciocul ușor reliefat prezintă urme de ușoară arsură, ce ar indica o folosire de mai scurtă durată. Piesa este puternic rulată. Lampa este executată prin realizare la roată a părții inferioare a rezervorului (dispunerea porilor și a nisipului este în formă de spirală, de la interior spre exterior - ceea ce indică realizarea piesei prin această tehnică), peste care s-a lipit partea superioară. Pasta fină, săpunoasă, de culoare ocru-oranj, fără angobă. Dim: L= 7,5; H=1,5; D= 6,5

3) Drajna de Sus, fig. 5, (Ștefan 1948, p.134, fig. 16/5,6)

Opaiț trilychnis, cu corpul rotund și discul plat; discul piesei este mărginit de o bordură ușor înălțată și are în centru un orificiu de alimentare larg. Ciocurile sunt trase în exterior, perforând umărul piesei. Date: prima jumătate a sec. II d.Chr. (Ștefan 1948, p.134)

4) Porolissum, fig. 7, (Gudea 1989, p. 450, pl.XIII/74)

Opaiț circular bilychnis, cu discul ușor concav, și un orificiu de alimentare de mărime medie; "discul este delimitat de umărul piesei printr-o nervură circulară". Cele două ciocuri, ușor trase în exterior, străpung umărul lămpii. Ansa supraînălțată, are forma unei cupe, ori a unui caliciu de floare. Pasta fină, de culoare cărămiziu deschis, este acoperită de o angobă de culoare roșie-brună. Dim.L=8,2; D=6,5

5) Porolissum, fig. 11, (Gudea 1989, p. 45,pl. XIII/40)

Opaiț circular cu discul concav și orificiul de alimentare relativ larg. Ciocul piesei este rupt, iar ansa are o formă discoidală, plină, supraînălțată. Baza circulară plată, are două cercuri concentrice incizate.

6) Porolissum, fig. 10, (Gudea 1989, p. 450, pl. XIII/37)

Opaiț circular, cu discul concav și orificiul de alimentare de dimensiuni reduse. Ciocul este ușor tras în exterior, iar ansa piesei e ruptă. Baza circulară e plată. Pasta fină, are o culoare roșcată spre cenușiu. Dim: L=7; H=2,5; D=5,5

7) Brețcu, fig. 12, (Gudea 1980, p.313, fig.40/8)

Fragment; lipsește jumătatea anterioară a lămpii. Discul este ușor adâncit, iar ansa este ruptă. Baza circulară, e ușor convexă. Pasta fină, nisipoasă, are o culoare cărămizie. Dim:D =6,5 cm

8) Ilișua, fig. 5, MNIT. Cluj, inv. 19141

Opaiț circular cu ciocul ușor reliefat și discul adâncit. Ansa în formă de bandă este supraînălțată. Orificiul de ardere tăiat în disc are o formă triunghiulară și prezintă urme de ardere ce denotă folosirea lămpii. Se distinge cum a fost realizată inițial partea inferioară a rezervorului, cu ajutorul roții olarului, pentru ca ulterior să fie lipit discul și retușată zona de îmbinare. Pasta semifină, densă, de culoare ocru-oranj, se exfoliază de pe toată suprafața; angoba de culoare roșu-oranj s-a păstrat pe foarte puțin din suprafața piesei. Dim: L= 7; H (cu ansă)=3,8 ;H (fără ansă)=2,6; D=5,9

* De remarcat aici că încadrarea cronologică a pieselor ce dispun de un astfel de reper, este cea precizată de autorii care au publicat anterior acele piese; la fel descrierea caracteristicilor piese este cea prezentată de autorii care au publicat piesele, cu excepția acelor piese care au putut fi observate direct. Dimensiunile pieselor sunt date în centimetri.

9) Porolissum, fig. 9, (Gudea 1989, p. 450, pl.XIII/34)

Opaiț circular, cu corpul relativ tronconic și discul plat cu două cercuri concentrice incizate; orificiul de alimentare de pe disc este relativ larg. Ciocul puțin reliefat perforază discul lămpii. Ansa lamelară se prelungește de la marginea rezervorului piesei, până în apropierea gurii de alimentare. Baza circulară e ușor concavă. Pasta e fină, de culoare cărămiziu deschis. Dim: L=8; H=2; D=6.

10) Potaissa, fig. 13, (Cătinaș 1997, p.178, 192, fig. 5/4)

Opaiț mic, cu corpul rotund și discul concav, cu orificiul de alimentare relativ larg. Discul este ușor fisurat. Dim: L=7,5; H=2; D=6,2

L.D. -Gura Văii Sândului

11) Potaissa, fig. 14, (Cătinaș 1997, p.178, 192, fig. 5/3)

Opaiț mic, cu corpul rotund și discul concav, cu orificiul de alimentare relativ larg. Discul și ciocul sunt parțial sparte, iar pe linia de unire a discului cu umărul lămpii sunt aplicate trei pastile de lut cu rol ornamental. Dim: L=7,5; H=2,6

L.D. -Gura Văii Sândului

12) Potaissa, fig.15, (Cătinaș 1997, p. 195, fig. 7/6)

Fragment de parte superioară de opaiț cu corpul rotund și disc concav, cu patru orificii de alimentare, mici ca dimensiune. Ansa este discoidală, iar din cioc nu s-a păstrat decât un mic fragment.

L.D. -Gura Văii Sândului

13) Brețcu, fig.16, (Gudea 1980, p. 313, fig39/5,6,7)

Trei opaițe rotunde descoperite în 1925, pierdute astăzi; s-a păstrat doar fotografia lor. Se poate observa că discul celor trei piese este mărginit de o bordură înălțată sau de un cerc incizat. Orificiul de alimentare al uneia este larg, în timp ce celelalte două piese au orificiul de alimentare de dimensiuni reduse. Ciocurile sunt ușor reliefate și perforază umărul pieselor. Ansa era fie discoidală, fie inelară.

14) Rîșnov, fig. 8, (Oancea 1969, p.600, fig. 4/4)

Opaiț întreg "cu profil biconvex", baza plată și ansa inelară. Pasta are o culoare cărămizie. Dim: L=7,5; D=6,7; H=2,5

Datat – sec 2-3 d.Chr.(după *Iconomu 1961, p.110, nr 553*-variantă locală la tipul de la pagina121, fig.133)

15) Sarmizegetusa, fig. 25, MS, inv. 2064

Opaiț trilychnis cu bazin bitronconic și discul înclinat spre orificiul de alimentare de mărime medie. Piesa nu are ansă, iar baza este circulară, plată. Ciocurile perforază umărul puternic înclinat. Pasta fină, densă, de culoare ocru-cărămiziu, e acoperită de o angobă de culoare roșu-oranj, foarte slab păstrată. Dim: L=8,1; H=3,7; D=7,2

16) Gilău, fig. 26, MNIT Cluj, inv. V 45687

Opaiț cu rezervor circular bitronconic și disc concav, puternic rulat. Baza este plată, iar ciocul prezintă urme puternice de arsură. Pasta densă, rugoasă, de culoare cărămizie. Dim:L=6, H=2,6, D=5,2

Date- după context, secolul III d.C⁵

Din cele 16 piese incluse aici (nr.1-14,) lămpile nr. 1-3, nu au ansă, iar în cazul pieselor nr. 1 și nr 2 rezervorul este puternic aplatizat. Opaițele nr 15,16, au fost incluse datorită discului adâncit, dar profilul bitronconic le delimitează de restul grupului; deocamdată nu avem lămpi similare cu aceasta. Piesa nr. 16, fig. 26, a fost încadrată conform contextului stratigrafic în secolul III d.Chr. Pentru lampa nr. 15, fig. 25, nu deținem o încadrare cronologică, dar caracteristicile piesei sunt foarte similare cu ale altor piese descoperite la Sarmizegetusa (forma A₂) databile spre mijlocul secolului II d.Chr.

Două din piesele acestui grup sunt încadrate cronologic de autorii care le-au publicat: piesa de la Drajna de Sus, nr. 3, și cea de la Tibiscum, nr. 1. Lampa descoperită în castrul de la Drajna de Sus, poate fi încadrată în primele decenii ale secolului II d.Chr., în conformitate cu perioada de existență a castrului⁶. Piesa de la Tibiscum este încadrată de Doina Benea în secolul III d.Chr.⁷ Analogii pentru piesele acestui

⁵ Mulțumesc d-lui Dan Isac care a avut amabilitatea de a-mi pune la dispoziție această piesă împreună cu datele privind încadrarea stratigrafică a acesteia.

⁶ Ștefan 1948, p. 143 -trupele romane s-ar fi retras din Drajna de Sus în deceniul al doilea al sec. II d. C., în timpul domniei lui Hadrian, probabil în 118 d.Chr.

⁷ Piesele lucrate la roată de la Tibiscum au fost prezentate de Doina Benea împreună cu restul lămpilor de lut ars descoperite în acel sit și au fost încadrate în majoritatea lor în secolele III-IV d.Chr.(Benea 1990, passim). Referirile clare la contextul de descoperire al pieselor de acest gen lipsesc sau nu au putut fi stabilite, datarea făcându-se mai mult pe baza pieselor analoage descoperite în cetățile romane târzii de la Gornea, Hinova, Noviodunum. Această încadrare laxă a fost preferată de mulți autori care au publicat piese de acest gen din Dacia. Vom lua aceste

grup regăsim între piesele de la Jidava (**fig. 21, 22**)(Negru 1996b, p.76,80, Fig.2/2,3-care ar avea paralele la Romula, Scornicești, București- Palatul Justiției, Aquincum, Ognianovo, Tomis, Sirmium, Siscia, Intercisa, Emona - dateate în sec. II-III d.Chr.⁹), între piesele de la Slăveni (**fig. 20**)(Popilian 1981, pl. 10/2,3, p.40), între cele de la Tomis (Chera, Lungu 1984, p.117, pl. 2/15), de la Viminacium (**fig. 27**) (Zotović 1990, Abb. 3, p.9) între piesele de la Gomolava (Ruševljan, Brukner 1992, p.117, pl. 5/23; p.118, pl.6/24), între piesele Muzeului Național de Arheologie din Sofia (**fig. 26**) (Kuzmanov 1992, tip XLII, var.1, nr. 364, 365) –piese dateate între secolele III-IV d.Chr., între cele de la Sirmium (**fig. 28**) (Rubright 1973, nr. 152, pl. XV, p.54)– lampă considerată de autor ca fiind similară cu lămpile de la Győr, Pannonia (**fig. 77**) (Iványi 1935, nr. 4210, pl.LVII/6,p.293, nr.4197, pl.LVI/8, p.293)⁹, între piesele de la Lauriacum (Derringer 1965,nr.365 =VIII 1001, Taf. IX/f, p.119), de la Carnuntum (**fig. 31-33**) (Alram Stern 1989, nr. 589, Taf. 3,40, p. 286, nr.595, Taf. 4,41, p. 288, nr. 604, p291). Piesele de la Carnuntum, nr.595 și 604, au profil înalt, similar cu cel al lămpilor glazurate de la Sucidava (**fig.17-19**) (Tudor 1947, fig 19/1,6,11, fig. 20/1, p.166-168-dateate la sfârșitul sec. IV d.Chr. și începutul sec. V d.Chr.)¹⁰ În Pannonia la TÁC-Fövenpuszta, lămpi similare cu ciocul mai reliefat, s-a descoperit într-un atelier datat sub Constantin II (**fig. 30**) (Thomas 1955, p.120-130, Taf.L/14, 16).

Cum castrul de la Draja de Sus este datat la începutul secolului II d.Chr. nu putem decât să admitem că piesa descoperită acolo se încadrează cronologic similar, implicând astfel existența lămpilor de forma IA₁ încă din primele decenii ale secolului amintit. Afirmatia privind prezența tipului acesta la începutul secolului II d.Chr. este sprijinită și de piese aparținând grupului IA₂ care vor fi analizate în cele ce urmează. Lipsa încadrării stratigrafice și cronologice a majorității pieselor acestui grup ne împiedică să urmărim evoluția lor, dar observând piesele glazurate de secol IV-V d.Chr. de la Sucidava putem crede că acestea din urmă ar fi rezultatul unei evoluții ce are la bază piesele timpurii de felul celor din grupul IA₁.

Forma IA₂

17) Sarmizegetusa, **fig. 32**, inedit .

Opaiț polilychnis, cu 9 arzătoare, lucrat la roată. Lampa are un corp rotund și discul ușor adâncit, cu orificiul de umplere larg de 2,1 cm; discul a fost lipit de rezervorul deschis al piesei, care inițial se apropia foarte puternic de forma unui bol, puțin înalt, cu buza trasă în interior. Ciocurile au fost lipite pe rezervorul lucrat la roată, iar orificiile de ardere au fost realizate prin perforarea lor de la exterior spre interior cu ajutorul unui instrument cilindric, cu vârful conic, ce a lăsat urme în dreptul fiecăruia, în interiorul rezervorului pe partea sa inferioară. Ansa plină, lamelară, de formă rectangulară, a fost lipită de rezervor. Baza sub forma unui inel înălțat, este des întâlnită la alte piese ceramice cum ar fi: ulcioare, căni, vase, etc. În interiorul lămpii se observă urmele execuției la roată, iar la exterior urmele de ardere și afumare ocupă mai mult de trei sferturi din partea superioară a piesei, ceea ce trădează o folosire intensă. Afirmatia de pe urmă este susținută și de depunerea, în jurul ciocurilor și pe disc, a unui strat de circa 1 mm de substanță rășinoasă, cheratinoasă -similară reziduurilor rezultate în urma arderii. Pastă fină, densă, cu mică și pigmenți cafenii, acoperită de o angobă ocru-oranj (piesa pare să fi fost scufundată parțial în lutul fluidizat, care nu a acoperit partea inferioară a acesteia). Dim: L=15,6; H(fără ansă)=3,8; H (cu ansă)=5,2; D =14

Datat: prima jumătate a secolului II d.Chr. – (piesa a fost descoperită în 1997, în primul nivel de locuire din așezare)

18) Sarmizegetusa, **fig. 34**, MS, inv.25518

Opaiț polilychnis, cu cinci ciocuri, similar cu anteriorul. Ansa discoidală este supraînălțată. Pe ciocuri se observă reziduuri de ardere.

Pasta fină, de culoare roșu-cărmăzie, este acoperită de o angobă de culoare roșu-oranj. Dim: L=9,6; H(fără ansă)=3,0; H(cu ansă)=4,3; D=7,4

⁹ încadrări cu rezerva cuvenită, dat fiind faptul că lămpile lucrate la roată în Dacia sunt privite ca expresie a decadentei tehnologiei de fabricație în contextul crizei Imperiului roman din secolul III d.Chr. și ulterior; acestea deși autorii străini încadrează acest tip de lămpi între secolele I-V/VIII d.Chr. (Ponsich 1960, p.31, fig.4;p.36, 78; Provoost 1970,p.557 – specia IV, tipul 4).

⁹ Negru 1996 b, p.76, cu bibliografia acestor analogii.

⁹ Iványi 1935, p.20-piesa nr. 4197, de la Győr, aparține tipului XXII, varianta 4; varianta în cauză la Dunapentele a fost descoperită în mormânt împreună cu monede de la Galerius Maximinus Caesar (295-305 d.Chr.), respectiv Augustus (305-306 d.Chr.)(Paulovics 1927, Abb.28, Grab XI, p. 114).

¹⁰ Tudor 1947, p. 167,-piesele au fost descoperite sub ori în stratul de asură hunică, alături de monede de la sfârșitul secolului IV d. Chr. și începutul secolului V d. Chr.

19) Sarmizegetusa, fig. 33, (Alicu 1979, p.240; Alicu 1994 p. 45)

Opaiț trilychnis, rotund, cu disul concav, și orificiu de alimentare larg, mărginit de o bordură reliefată. Ciocurile, ușor trase în exterior, perforază umărul piesei. Ansa, probabil discoidală, e ruptă parțial. Baza e marcată de un inel circular. Pasta fină, densă, cu nisip și mică, de culoare cărămiziu-oranj, este acoperită de o angobă la culoare (cu tentă spre roșu). Dim: L=8,4; H=3; D=6,2

20) Sarmizegetusa, fig. 31, (Alicu 1977, p.354; Alicu, Nemeș 1977, p.41, pl. V/4; Alicu 1994, p.45-46, fig. 2/49)

Opaiț trilychnis, ușor deteriorat, reconstituit. Piesa are profilul pronunțat conic, iar baza este marcată de un inel circular plat. Discul ușor adâncit are un orificiu de alimentare de dimensiuni medii. Pastă fină, densă, cu nisip și mică, de culoare cărămiziu-oranj, este acoperită de o angobă de bună calitate, de culoare oranj-cărămiziu. Dim.L=8,5; H(fără ansă)= 3; H(cu ansă)=4

L.D. - în complexul lui Aesculap și Hygeia, în templul A, nivelul I (Alicu, Nemeș 1977, p.42)

21) Sarmizegetusa, fig. 36, (Alicu 1977, p.354; Alicu, Nemeș 1977, pl.V/3, p.41; Alicu 1994, p.45)

Opaiț întreg; discul este adâncit, iar ansa discoidală supraînălțată. Baza lămpii este marcată de un inel circular. Pasta relativ fină, densă, cu nisip și mică, de culoare ocru-brun, e acoperită de o angobă ocru-gri, slab păstrată. Dim: L= 8,2; H(fără ansă)= 2,3; H(cu ansă)=3,2; D =5,6 ;

22) Sarmizegetusa, fig. 37, (Alicu 1979, p.240; Alicu 1994 p. 45)

Opaiț rotund, cu ciocul rupt și disc ușor adâncit, cu orificiul de alimentare larg. Ansa discoidală, supraînălțată e plină, iar baza este marcată de un inel circular în relief. Piesa este puternic rulată. Pasta semifină, rugoasă, cu nisip și mică, are o culoare gri-ocru. Dim: L=7,3; H(fără ansă)=2,4; H(cu ansă)=3,2; D=6 ,0; Dbazei=3,2

23) Sarmizegetusa, fig.38, (Alicu 1979, p.240; Alicu 1994 p. 45)

Opaiț similar cu anteriorul, cu discul ușor adâncit și orificiul de alimentare larg. Ciocul este rupt; baza este marcată de un inel circular în relief, iar ansa are o formă discoidală, supraînălțată. Lampa este puternic rulată și prezintă urme de ardere secundară. Pasta densă, semifină, de culoare ocru-brun, este acoperită de o angobă de culoare ocru-cărămiziu, slab păstrată. Dim: L=7,4; H(fără ansă)= 2,4; H(cu ansă)=3,3; D=6

24) Tibiscum, fig. 35, (Benea 1982, p.37, fig.16; Benea 1996, p.133-134, fig. 23/5)

Opaiț bilychnis, cu corpul rotund, cu discul concav și orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Ciocurile, trase în exterior, perforază partea superioară a piesei. Baza circulară, plată, are urme de ardere secundară. Pasta poroasă, cu nisip și mică, are o culoare brun-oranj. Dim.L =7,4; D=7,2; H=2,8

25) Sarmizegetusa, fig. 41, (Alicu 1977, p.354; Alicu, Nemeș 1977,p.41, pl.V/1; Alicu 1994, p.45)

Opaiț întreg cu discul ușor concav și orificiul de umplere înconjurat de un inel circular separat de disc printr-un cerc incizat. Ciocul este puțin reliefat, iar ansa relativ discoidală; baza circulară, plată. Pasta densă, semifină, cu pietricele și mică, de culoare ocru-cărămiziu, puternic arsă; se păstrează la exterior unele urme de angobă roșu-cărămiziu. Dim: L=7,5; H(fără ansă) =2,1; H(cu ansă)= 2,3; D =5,5

26) Sarmizegetusa, fig. 40, (Alicu 1977, p.354; Alicu, Nemeș 1977, p.41, pl.V/2, fig.10; Alicu 1994, p.45, fig.2/41)

Piesă similară cu anterioara. Discul concav are un orificiu de alimentare de mărime medie. Se pot observa urme de la lipirea și apoi retușarea ciocului. Piesa este foarte puternic rulată și pe mai mult de jumătate din suprafață sunt urme de ardere secundară .Pe bază se observă urme de la desprinderea de pe roată cu ajutorul unei sfori. Pasta semifină, relativ densă, ușor rugoasă, cu pietricele și mică, are o culoare cărămiziu-roșu Dim: L= 8,5; H(fără ansă)=2,2; H(cu ansă)=2,8; D =5,6

L.D.- complexul zeilor Aesculap și Hygeia, templul A

Date: la mijlocul sec.II d.Chr. ¹¹

27) Sarmizegetusa, fig. 43, (Alicu 1979, p.240; Alicu 1994, p. 45)

Opaiț mic, rotund, cu discul puțin adâncit și orificiul de alimentare larg. Ciocul este ușor tras în exterior, perforând umărul piesei. Baza circulară este plată, iar ansa discoidală. Pasta fină, săpuoasă, de culoare ocru-oranj. Dim: L=7,3; H(fără ansă)=2,1; H(cu ansă)=2,5; D=5,1

28) Transilvania, fig. 45, MNIT.Cluj, inv. 19468

¹¹ Alicu 1994, p. 45 - piesa a fost descoperită în complexul dedicat zeilor Aesculap și Hygeia, în templul A sub zidul estic al fazei a II-a, iar faza doua a templului ar corespunde celei de-a doua jumătăți a sec. II d.Chr., după războaiele marcomanice, implicând o datare a opaițului la mijlocul aceluiași secol.

Opaiț circular cu discul plat și orificiu de alimentare larg. Ansa plină, discoidală, este supraînălțată. Piesa a fost arsă secundar. Pasta fină, densă, de culoare brun-cafenie este acoperită de o angobă ocru-oranj. Dim: L=8; H (cu ansă)=4,2; H (fără ansă)=2,4; D=6,3

29) Sarmizegetusa, fig. 44, (Alicu 1979, p.250; Alicu 1994 p. 45)

Opaiț similar cu nr. 27, fig.47; ciocul și parțial rezervorul lipsesc. Pasta fină, săpunoasă, de culoare ocru-cărămiziu, acoperită de o angobă ocru-oranj, de bună calitate. Dim: L(după restaurare)=6,1; H(fără ansă)=2,1; H(cu ansă)=2,7; D=4,9

30) Sarmizegetusa, fig. 42, (Alicu 1979, p.240; Alicu 1994, p. 45, pl. I, fig. 2/45)

Piesă similară cu cea de mai sus, puternic rulată. Pasta semifină, cu nisip și mică, de culoare ocru, ocru-cărămiziu, este pe alocuri acoperită de o angobă de culoare roșu-brun. Dim: L=7,1; H(fără ansă)=2,1; H(cu ansă)=2,7; D=5,1

31) Loc de descoperire necunoscut, fig. 39, MNIT Cluj, inv.19468

Opaiț lucrat la roată cu corpul rotund și plat, cu un orificiu de alimentare larg cu marginea ușor înălțată. Ciocul străpunge discul și este și el înălțat ușor. Ansa discoidală este supraînălțată, iar baza circulară plată în formă de picior de pahar pe care se observă urmele desprinderii de pe roata olarului. Pe cioc și pe disc sunt urme puternice de afumare care denotă o utilizare îndelungată.

Pasta fină și compactă are o culoare oranj-brună. Dim: L=8,3; H(cu ansă)=4,5; H(fără ansă)=2,5; D=6

32) Brețcu, fig. 46, (Gudea 1980, p.313, fig.40/7)

Opaiț cu corp rotund și disc ușor adâncit, cu orificiul de umplere larg. Ciocul reliefat, are un orificiu de ardere mare și este ușor înălțat față de umărul piesei. Pasta fină, nisipoasă, de culoare cărămizie. Dim: L=8,8; D=6,8; H=2,7

33) Râșnov, fig. 50, (Oancea 1969, p.600, fig.4/1)

Opaiț cu corp rotund și disc adâncit, despărțit de bordură printr-un brâu reliefat; ciocul scurt este săpat în peretele bazinului. Toarta lamelară este plină, iar baza piesei este dreaptă. Pastă gălbuie. Dim: L=8,3; D=6,9; H=3,1

Date: sec. II -III d.C (Oancea 1969, p.600)

34) Potaissa, fig. 49, (Căținaș 1997, p.178, 192-193, fig. 5/1)

Opaiț polilychis, cu șapte ciocuri, cu disul ușor concav și orificiul de alimentare relativ larg. Ciocurile sunt în majoritatea lor slab reliefate, aproape înglobate în rezervorul piesei. Ansa e ruptă.

L.D. -Dealul Zâna Mică, 1912

35) Potaissa, fig. 54, (Căținaș 1997, p. 184, 196, fig. 9/3)

Opaiț trilychis aplatizat, cu corpul rotund și discul plat; orificiul de alimentare relativ larg e mărginit de o bordură inelară. Două ciocuri sunt sparte, iar ansa este discoidală, supraînălțată.

L.D. -Culmea Văii Sândului

36) Gilău, fig. 48, (Macrea, Rusu, Winkler 1959, p.455, fig. 1/16)

Opaiț rotund, cu corpul tronconic, are discul concav prevăzut cu un orificiu de alimentare relativ larg; gura de alimentare are marginea înălțată. Ciocul tubular înălțat străpunge discul piesei. Ansa este ruptă, iar fragmentul păstrat este în formă de cilindru plin. Piesa prezintă urme puternice de arsură (urmarea incendiului care a distrus baraca în care a fost descoperită). Desc. în zona uneia dintre barăile castrului de pământ.

Datat: până în a doua jumătate a sec.II d. C¹²

37) Gornea, fig. 47, (Gudea 1977, p.79, fig. 20/10=34/5)

Opaiț circular, cu marginea rezervorului marcată de o bordură înălțată. Discul bombat se adâncește spre orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Ciocul puternic reliefat, mare, e ușor înălțat. Ansa este ruptă, iar baza plată, circulară. Pasta fină, de culoare cenușie. Dim: L=8; H=3; D=6,5

38) Râșnov, fig. 53, (Oancea 1969, p.602, fig.4/5)

Opaiț alungit, ovoidal, cu discul concav și orificiul de alimentare relativ larg, înconjurat de o bordură înălțată. Ciocul mare, bine reliefat, conferă lămpii forma ovală. Ansa piesei este ruptă.

¹² Macrea, Rusu, Winkler 1959, p.456 -în stratul de nivelare a castrului de pământ s-au descoperit două monede: sestertii de la Hadrian și Antoninus Pius (148 d. Chr.).

Piese ale acestui grup, nr.17-38, sunt similare cu cele ale grupului anterior cu precizarea că au în jurul orificiului de alimentare un inel reliefat. Majoritatea pieselor acestui grup sunt descoperite la Sarmizegetusa (nr.17-23, 25-27,29,30), iar dintre ele șapte piese (nr.17-23) se remarcă prin existența inelului circular care marchează baza. Trei dintre lămpi dispun de încadrare stratigrafică care a permis datarea lor.

Piesa nr.17, fig. 32, -opaiț polilychnis cu nouă ciocuri-, a fost descoperită în primul nivel de locuire al așezării¹³, ceea ce permite încadrarea sa în prima jumătate a secolului II d.Chr. Lampa nr. 20, fig. 31, a fost descoperită în templul zeilor Aesculap și Hygia în primul nivel de locuire (*Alicu, Nemeș 1977, p.42*), iar piesa nr. 26, fig. 40, a fost descoperită în același templu sub zidul estic al fazei a II-a¹⁴; ambele încadrări stratigrafice permit datarea acestor piese în prima jumătate a secolului II d.Chr.

Majoritatea pieselor sarmizegetusane sunt similare ca realizare, ca pastă, ardere și foarte apropiate ca dimensiuni, ceea ce ar demonstra apartenența lor la un atelier local. Conform încadrării cronologice a celor trei lămpi amintite mai sus (nr. 17, fig. 32; nr. 20, fig. 31; nr. 26, fig. 40), acest atelier ar fi funcționat în prima jumătate a secolului II d. Chr. până spre mijlocul aceluiași secol; cercetările de până acum de la Sarmizegetusa nu au dezvăluit existența unor piese de acest tip databile după aceste date. Între piesele acestui atelier putem distinge două grupuri morfologice de lămpi diferențiate după forma bazei acestora. Astfel avem un grup cu baza plată (nr. 25, fig. 41; nr. 26, fig. 40; nr. 27, fig. 43; nr. 29, fig. 44), pe care de cele mai multe ori se observă urme de desprindere de pe roata olarului cu ajutorul unei sfori (nr. 26, fig. 40) și un al doilea (nr. 17-23, fig. 31-34, 36-38) la care baza are un inel de fund identic cu cel al altor categorii ceramice întâlnite la Sarmizegetusa, în special ulcioare. Prezența acestui inel de fund, puțin caracteristic lămpilor lucrate la roată, sugerează că atelierul respectiv producea vase ceramice care dețin în mod normal această caracteristică și este foarte probabil ca lămpile să nu fi constituit elementul caracteristic producției acestui atelier, ci sunt elemente adiționale unei producții masive de vase ceramice de cele mai variate tipuri și forme.

Spunem aceasta având în vedere că este dificil de crezut că un atelier ce producea numai lămpi, care în perioada amintită avea o producție eminamente de piese realizate în tipar¹⁵, ar fi realizat piese la roată într-o cantitate suficient de mare ca să se păstreze până astăzi stocul relativ consistent analizat aici. Ar fi fost lipsit de simț practic un astfel de demers, știut fiind faptul că piesele în tipar se realizează mai ușor, implică o cantitate de muncă mult mai mică, permite realizarea unor decorații artistice conform gustului cumpărătorului, sau modei din acele vremuri și sunt de departe mult mai profitabile; acestea sunt doar câteva aspecte care pledează pentru neta superioritate a lămpilor realizate prin "tehnica tiparului" și împotriva unei producții de piese realizate la roată într-un atelier de lămpi de lut ars.

Numărul mare de piese din tipul în discuție infirmă o eventuală "dispoziție" ori "tentativă" de scurtă durată, a unuia dintre olarii ce lucrează într-un atelier de lămpi, pentru crearea unor astfel de piese la roată.

Prezența unui meșter venit dintr-un mediu greco-elenistic, care ar fi fost familiarizat cu vechile modele grecești de lămpi lucrate la roată și care ar fi transpus aceste cunoștințe în practică adaptându-se la caracteristicile lămpilor de la acel început de secol II d.Chr., rămâne doar în stadiul simplei supoziții. Nici ipoteza producerii acestei forme de lampă, la roată, ca produs cu destinație specifică (spre exemplu-pentru a fi depuse ca ofrandă la unul din templele din zona sacră a Sarmizegetusei, acolo unde au fost descoperite majoritatea pieselor de fapt) nu poate fi susținută suficient de argumentat.

Între celelalte piese care dispun de o corelare cronologică se numără și opaițul nr.33, fig. 58, descoperit în castrul de la Râșnov, ce poate fi încadrat larg după perioada de existență a castrului în secolul II-III d.Chr. (*Oancea 1969, p.600*).

De la Gilău avem o lampă cu ansă cilindrică, piesă individualizată în cadrul grupului, descoperită în resturile uneia dintre barăcile incendiate ale castrului de pământ (*Macrea, Rusu, Winkler 1959, p.456*).

¹³ Informație V.Voișian.

¹⁴ Alicu 1984, p. 77; Alicu 1994, p. 45, faza a II-a a templului ar corespunde celei de-a doua jumătăți a sec. II d. Chr., după războaiele marcomanice.

¹⁵ Roman 1997, *passim*, - La Sarmizegetusa producția de lămpi se manifestă foarte puternic încă din primele decenii ale secolului II d. Chr., nu doar ca o copiere a tipurilor în circulație la acea dată ci ca o producție de sine stătătoare de lămpi "Firmalampen".

După cum arată monedele descoperite în stratul de nivelare al castrului de pământ¹⁶, lampa noastră ar putea fi plasată temporal până la mijlocul secolului II d.Chr.

Cele mai apropiate lămpi din punct de vedere morfologic sunt piesele de la Sucidava (fig. 51, 52) (Tudor 1947, fig. 19/2,6,8,9, fig. 20/2,3, p.166-169), Telița –Valea Morilor (fig. 60) (Baumann 1995, pl. XI/4,5), (fig. 58, 59) (Baumann 1997, pl. LVII/5,7) și Durostorum (fig. 57, 55, 56) (Mușețeanu 1992, nr.100-110 - tip VIIIa, p.168- (=fig. 94, 93), Iványi 1935, nr. 4168, pl. LVI/10, p.291;nr. 4198, pl. LVI/9, p. 293; (fig. 77), Szenteleky 1969, nr. 252, 253- foarte în uz în Pannonia în sec. IV d.C., poate chiar în secolul V d.Chr.), 310-312 tipul XI, p.176- piese similare în sec. III-IV d.Chr., sunt la nord și sud de Dunăre), cele din colecțiile Muzeului Național de Arheologie din Sofia (fig. 65) (Kuzmanov 1992, tip XLI, varianta 1 și 2, nr. 351-357,381-383 – piese datate în secolele III-IV d.Chr.¹⁷). Similare sunt și piesele de la Carnuntum (fig. 64) (Alram Stern 1989, nr. 597, Taf.4, 41, p.288, 289, nr. 598, Taf.4, 41, p.289, nr. 603, p.290) considerate de autoare ca fiind analoage cu cele din Győr, Pannonia (fig. 77) (Iványi 1935, nr.4210, p. 293, Taf. LVII/6), de la Lauriacum (Derringer 1965, nr. 352, 354, p.58, 61), și tot de la Carnuntum (Alram Stern 1989, nr.600, p.289, 290) o piesă considerată similară cu două lămpi din Pannonia (fig. 62, 61) (Szenteleky 1969,nr. 253-254, p.131) și la Varșovia (Berhard 1955, nr. 393, T. CXXIII).

Am putea distinge între aceste opaițe lucrate la roată, cu discul concav și inel în jurul orificiului de alimentare, un grup de piese "timpurii" – reprezentat de formele IA₁, IA₂ și un grup mai "târziu" al lămpilor de la Sucidava, mai înalte și glazurate; primele există în Dacia încă în prima jumătate a secolului II d.Chr.

Este dificil de afirmat ce se întâmplă cu lămpile de forma IA, dacă ele continuă să existe și să "evolueze" în ceea ce vor fi în secolele IV-V d.Chr. piesele de la Sucidava. Ceea ce se poate afirma este că forma IA există în Dacia în prima jumătate a secolului II d.Chr., iar în zona capitalei producția de acest fel este bine reprezentată, rezultat al activității unui atelier local ce acorda o importanță sporită acestui tip de artefact. Motivația care a determinat realizarea acestei producții este greu de pătruns dacă ne gândim că apare pe fondul unei produceri și copieri masive de *Firmalampe*, de tipul X Loeschcke, care circulă puternic în acea perioadă. De ce erau necesare aceste piese lucrate la roată din moment ce realizarea în tipar era mai ușoară și în mod sigur mai larg răspândită în practica atelierelor locale? Numărul mare de piese descoperite sugerează că este vorba de o producție relativ bine dezvoltată și nu un caz izolat datorat încercărilor unui artizan local. În plus multe din aceste piese prezintă urme de ardere care implică o utilizare dacă nu curentă probabil mai mult decât ocazională.

Forma IB

39) Sarmizegetusa, fig. 66, M S, inv.3600

Opaiț rotund, cu discul puternic adâncit în jurul orificiului de alimentare larg. Ciocul, în formă de jgheab, perforază umărul piesei. Ansa inelară se lipește de corpul lămpii în zona mediană. Baza este plată, cu ușoare urme de la desprinderea de pe roata olarului. Pe cioc există urme de ardere, demonstrând o folosire intensă. Pasta, fină, densă, cu nisip și mică, are o culoare cărămiziu-ocru. Dim: L=8,7; H=3; D=6,1

40) Porolissum, fig. 69, (Gudea 1989, p. 450, pl.XIII/38)

Opaiț circular, cu discul concav spart și orificiul de alimentare relativ larg. Ciocul slab reliefat, perforază umărul și discul piesei. Ansa are forma inelară, iar baza circulară este ușor concavă. Pasta fină, nisipoasă, are o culoare cărămizie. Dim: L=7,7; H=2,3 ;D=5,8

41) Dierna, fig. 68, (Benea 1979, p.220,fig. I/2)

Opaiț circular, bitronconic, cu orificiul de alimentare larg în centrul discului adâncit. Ciocul reliefat, mare, perforază umărul piesei. Baza este plată, iar ansa ruptă. Pasta "roșie " (n.a.- probabil cărămizie) ,este acoperită de o glazură verde-oliv. Dim: L=7,8; H=3; D=6,2

Date: sec. III-IV d.Chr. (Benea 1979, p. 220-221)

Acest grup cuprinde trei lămpi, nr. 39-41, care se remarcă prin discul puternic adâncit, cu buza orificiului de ardere curbată spre interior.

¹⁶ În stratul de nivelare a castrului de pământ s-au descoperit două monede: sestertii de la Hadrian și Antoninus Pius (148 d.Chr.)

¹⁷ Datarea acestor piese, la fel ca cea a majorității pieselor lucrate la roată din același muzeu, s-a făcut prin corelarea cu opaițele glazurate de la Sucidava (Tudor 1947, p.166-169, fig.19/2,7-9; 20/3), care sunt datate în secolele IV-V d.Chr.Trebuie să remarcăm aici că piesele de la Sucidava, într-adevăr piese târzii, sunt glazurate și au profilul mai înalt, diferențiate puternic de piesele ce aparțin grupului IA₂.

Piesa de la Dierna, nr. 41, fig.68, considerată de Doina Benea ca fiind realizată în tipar (Benea 1979, p.220), a fost încadrată cronologic în perioada secolelor III-IV d.Chr., avându-se în vedere existența glazurii și morfologia piesei.

Lampa nr.39, fig. 66, de la Sarmizegetusa, este analoagă cu o piesă de la Sofia (fig. 67) (Kuzmanov 1992, tip XL, varianta 2, nr.358, p.130, 160) care a fost încadrată cronologic între secolele III-V d.Chr.¹⁸.

Caracteristicile piesei de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa sunt izbitor de similare cu cele ale pieselor de forma A₂ descoperite în același sit. Aceasta ne-ar determina la stabilirea unei date de apariție mai apropiată de cea a formei mai sus amintite decât de cea a piesei de la Dierna. Trebuie amintit aici că prezența glazurii de culoare verde sau ocru nu implică automat încadrarea piesei spre secolul IV d.Chr., când procedeul este des întâlnit. O dată mai mult lipsa analizelor fizico-chimice marchează limitele analizelor clasice în privința acestor artefacte.

Forma IC

42) Râșnov, fig. 72, (Oancea 1969,p.601, fig.4/3)

Opaiț polilychnis, lucrat neîngrijit, cu discul mare, plat, despărțit de umăr printr-un cerc incizat; orificiul de alimentare de pe disc este înconjurat de un brâu proeminent. Cele cinci ciocuri sunt ușor reliefate. Ansa este ruptă; baza este rotundă, mare, "reliefață" (Oancea 1969, p.601). Pasta impură, de culoare gălbuie. Dim: L=9,4; D=7,5; H=3,5

Datare: sec.II-III d.C (Oancea 1969 ,p.600)

43) Băile Herculane, fig. 71, MB, fără număr de inventar

Opaiț trilychnis, cu corp circular, aplatizat și discul plat cu orificiul de alimentare larg, mărginit de un inel reliefat. Rezervorul piesei are marginea marcată printr-o bordură înălțată. Ciocurile puternic reliefate se păstrează fragmentar; două ciocuri sunt rupte. Baza circulară, ușor convexă, este relativ înaltă, iar ansa lipsește. Pe baza lămpii se observă urme de la desprinderea de pe roata olarului. Pasta fină, săpunoasă, cu mică, are o culoare gri cu tente ocru. Dim: L=6,5; H=2,7; D=5,6

44) Apulum, fig. 70, (Băluță 1965, p.291, pl. VI/8-10; Băluță 1983, p.32, pl. XLVIII/d)

Opaiț circular, cu corpul aplatizat și disc plat; orificiul de alimentare de pe disc este larg. Rezervorul piesei are marginea marcată printr-o bordură înălțată. Ciocul reliefat are un orificiu de ardere mare, iar ansa este lamelară, relativ rectangulară, supraînălțată. Pasta grosolană are o culoare neagră-cenușie. Dim: L=11; H=2,9; D=7,5

Datare: sec. IV-V d.Chr. (Băluță 1983, p.32)

45) Râșnov, fig. 74, (Oancea 1969,p.601, fig.4/2)

Opaiț cu corp rotund, disc adâncit și despărțit de bordură printr-un brâu reliefat. Ciocul și toarta sunt sparte, iar baza plată. Pasta fină, rău arsă, de culoare cărămizie. Dim: D=6,2; H=2,5

Datare: sec.II-III d.Chr. (Oancea 1969, p.600)

Cele patru piese care formează grupul, nr. 42-45, au discul plat și o margine înălțată care conturează marginea exterioară a discului.

Lămpile nr. 42, fig. 72, și nr. 45, fig.74, au fost descoperite la Râșnov și pot fi încadrate cronologic în lunga perioadă de funcționare a castrului, adică secolele II-III d. Chr. (Oancea 1969, p.600; Gudea, Pop 1971, p. 7, 63-66). Opaițul descoperit la Alba Iulia (Apulum) a fost încadrat temporal în secolele IV-V d.Chr. (Băluță 1983, p.32), foarte probabil după caracteristicile pastei de slabă calitate.

Analogii pentru piesele acestui grup avem la Intercisa (fig. 75) (Paulovicz 1927, Taf.II, Grab. XXI, p.116), piesă considerată analogie pentru o piesă de la Carnuntum (fig. 73) (Aram Stern 1989, nr.585, Taf.40, p. 284-285), în Pannonia (fig. 77) (Iványi 1935,nr.4198, Taf. LVI/9, p.293; nr. 4168, pl. LVI/10, p.291), și la Sofia (fig. 76) (Kuzmanov 1992, tip XXXIX, p.166, nr.326-340)¹⁹. Eva Aram Stern consideră lampa de la Apulum, nr. 44, fig.86, ca fiind analogie pentru o piesă glazurată de la Carnuntum ce se remarcă printr-un "picior-candelabru" înalt (Aram Stern 1989, nr. 584, Taf. 40, p. 285).

Piesele acestui grup sunt realizate din pastă de slabă calitate și sunt arse defectuos - caracteristici care le-ar încadra morfologic între lămpile "târzii", ulterior stăpânirii romane în provincie- când meșteșugul ceramicii se degradează puternic; aceste caracteristici nu sunt însă suficiente pentru a stabili

¹⁸ Vezi nota 17 unde am discutat bazele pe care s-a făcut datarea pieselor de la Sofia.

¹⁹ Lămpi datate între jumătatea secolului III d.Chr. și secolul V d.Chr.

o datare "târzie" dacă avem în vedere că piesele de la Râșnov nu depășesc secolul III d.Chr., iar datarea piesei de la Apulum nu este suficient argumentată.

Forma ID

46) Orșova, fig. 80, MB, inv.1067

Opaiț cu corp rotund și disc concav, cu orificiul de alimentare mărginit de o bordură înălțată. Ciocul reliefat, are orificiul de ardere larg, străpungând umărul piesei. Baza circulară are forma unui picior de pahar, iar ansa este ruptă. Pasta roz, cu pigmenți cărămăzii, este acoperită de o glazură verde-gălbui cu pete brun închis. Dim: L=8; H=3,2; D=6,4

47) Gornea, fig. 78, (Gudea 1977, p.79, fig. 20/11=34/4)

Opaiț circular, cu discul adâncit și orificiul de alimentare larg; marginea discului este marcată printr-o bordură înălțată. Ciocul perforază umărul piesei, iar ansa este ruptă. Pasta fină, de culoare cenușie. Dim: L=7; H=3; D=6,5

48) Gornea, fig. 79, (Gudea 1977, p.79, fig.20/9, 34/2)

Opaiț circular cu baza înaltă, în formă de picior de pahar și discul relativ plat, mărginit de o bordură; de această bordură se lipește ansa groasă, supraînălțată, ce are o șanțuire mediană. Pasta fină, de culoare cărămizie, având la exterior o peliculă de glazură de culoare verde. Dim: L=8,5; H=6,5; D=5,6

Grupul pieselor cu disc concav separat de umărul piesei printr-o bordură înălțată cuprinde doar trei piese, nr. 46-48, dintre care două sunt de la Gornea. Lampa nr. 48 fig. 79, are baza înaltă, "postament", care o individualizează între lămpile grupului și chiar între piesele realizate la roată din Dacia. Opaițul de la Orșova este similar cu unul de la Sofia, (fig. 81) (Kuzmanov 1992, nr. 344, p.46, 167, tip XL), datat în secolele III-V d.Chr.

Analogii ale acestei forme avem la Neviodunum (Petru, Petru 1978, Grob.8, p.84, Tab. LX), Emona (fig. 82) (Petru 1972, nr. 6, Tab. CIV, p.167), Varșovia (Bernard 1955, nr. 394, Taf. CXXIV), între piesele Muzeului de arheologie din Zagreb (fig. 86) Vikić-Belančić 1976, pl.XLII/1-5, XLIII/1-3, 6,7), Salamina, Cipru (fig. 84) (Oziol 1977, nr. 880, pl. 48, p.287-288), Valeria (Sanchez-Lafuente 1985, fig. 49/44, pl. XX/44, p. 216) Sirmium (fig. 83) (Rubright 1973, nr. 153°, pl. XV/153, 154, pl.XV/154, XXIV/154nr,285, pl. XIX/285, pl.XXV/285, tip XXII, p.54) și Intercisa (fig. 85) (Vago-Bona 1976, Taf. 25, 1280/1, p.108,235; Abb139, Taf. 26, 1300/2, p.110,236)- cea din urmă piesă a fost datată în secolul IV d.Chr. cu monedă de la Maximinus Daia (312-313 d.Chr.) și cu fibulă cu capete de ceapă -de tipul 3 Keller- care apare abia în 330 d.Chr. (Vago-Bona 1976, p.110, Taf.26, 1300/1, Taf. XXXVI/3).

Cum nu deținem prea multe date despre cele trei piese prezentate aici, putem doar pe baza analogiilor stabili o relativă poziționare cronologică în secolele III-V(?) d.Chr. a acestora. Existența glazurii pe una din lămpile descoperite la Gornea, nr. 48, fig.79, nu constituie însă un argument suficient de solid pentru sprijinirea acestei datări.

Forma IE

49) Gornea, fig. 90, (Gudea 1977, p.79, fig. 34/1)

Opaiț circular cu baza plată și orificiul de alimentare relativ larg. Discul este reprezentat de o șanțuire concavă, întreruptă de ansa discoidală, supraînălțată, care se prelungește până la bordura ușor evazată a orificiului de ardere. Baza este circulară, plată. Pasta fină, de culoare cărămizie, este acoperită de o glazură de culoare verde închisă. Dim: L=11,5; H=4; D=6,5

50) Gornea, fig. 89 (Gudea 1977, p.79, fig. 34/3)

Opaiț similar cu anteriorul. Pasta fină, de culoare cărămizie, acoperită de o glazură de culoare verde. Dim: L=11,5; H=4; D=6,7

51) Gornea, fig. 87, (Gudea 1977, p.79, fig.20/7, 34/7)

Opaiț similar cu anteriorul. Pasta fină, de culoare cărămizie, acoperită de o glazură de culoare verde roșcată. Dim: L=11,2; H=4,2; D=6,8

52) Gornea, fig. 88, (Gudea 1977, p.79, fig.20/8, 34/8)

Opaiț circular cu baza plată și orificiul de alimentare relativ larg, similar cu anterioarele. Ansa lamelară are o formă mai alungită decât anterioarele, rectangulară. Pasta fină, de culoare cărămizie, acoperită de o glazură de culoare verzuie. Dim: L=11; H=3,8; D=6,7

²⁰ Piesă considerată prototip pentru lămpile glazurate de la sfârșit de secol III d.Chr. și de secol IV d.Chr.

Patru piese compun acest grup, nr. 49-52, și se caracterizează prin discul concav, mărginit de o bordură înălțată, tăiat de ansa care unește umărul piesei cu inelul din jurul orificiului de alimentare; discul piesei capătă astfel forma unei potcoave. Ciocul acestor piese este alungit, iar ansa este plină, de formă relativ discoidală. Mărimea ciocului face ca întreg ansamblul să fie mai alungit, ovaloidal, apropiindu-se puternic de forma tipică a lămpilor din categoria "Firmalampen" sau de cea a lămpilor "nord-africane".

Toate opaițele acestui grup sunt descoperite la Gornea, sunt similare morfologic și din punctul de vedere al pastei și glazurii cu care sunt acoperite. Toate aceste caracteristici arată că aceste piese sunt rezultatul producției unui atelier ce a funcționat la Gornea. Similare în privința caracteristicilor pastei și a glazurii este și piesa nr. 48, fig. 96, din forma ID, implicând o apartenență la producția aceluiași atelier.

Analoage sunt piesa de la Sucidava (fig. 92) (Tudor 1947, p. 167, fig. 19/10) - datată la sfârșitul secolului IV d.Chr. și începutul secolului V d.Chr.²¹ și piesa de la Carnuntum (fig. 93) (Alram Stern 1989, nr. 587, p. 286, Taf. 40), la Vindonissa (fig. 91) (Neumann 1967, Taf. XIV/260, p. 24, tip XXII, var. 1), la Zalalövő (fig. 94) (Pongrácz 1990, p. 120, Abb. 2/62; p. 137-138 - piesa se datează între 124-230 d.Chr.).

Pe baza caracteristicilor pieselor și a similitudinii lor cu lampa de la Sucidava am putea data producția de acest gen a atelierului de la Gornea într-o perioadă contemporană cu aceasta sau între cele două repere cronologice oferite de piesele de la Zalalövő și Sucidava (- între 124 d.Chr. și sfârșitul sec. IV d.Chr., începutul secolului V d.Chr.). În aceeași perioadă s-ar putea încadra și piesa nr. 48, din forma ID.

Forma IF

53) Buciumi, fig. 102, (Chirilă, Gudea; Lucăcel, Pop 1972, p. 56, Taf. XLII/6)

Opaiț circular, aplatizat, cu orificiul de alimentare distrus (lărgit ?!). Ciocul este ușor reliefat, iar ansa are o formă discoidală. Baza circulară e plată. Pasta fină de culoare brună. Dim: L=9,2; H=2,5; D=7,5

54) Apulum, fig. 95, (Băluță 1965, p. 291, pl. VI/12,14)

Opaiț relativ globular, aplatizat, cu orificiul de alimentare larg. Baza circulară, plată, este ușor înaltă. Pasta semifină, cu pietricele și mică are o culoare gri-sepie. Dim: L=8,3; H=3,4; D=7,1

Date: cu rezervă, sec. IV d.Chr. (Băluță 1965, p. 290)

55) Gornea, fig. 96, (Gudea 1977, p. 79, fig. 34/6)

Opaiț fragmentar cu partea superioară plată și orificiul de alimentare relativ larg. Ciocul este puternic reliefat, perforând partea superioară a rezervorului piesei. Baza circulară, este marcată de o bordură înălțată. Pasta fină, de culoare cenușie. Dim: L=7,8; H=3; D=6

56) Loc desc.-necunoscut, fig. 101, (Dumitrașcu 1990, p. 55, pl. XXVIII/29 a-c)

Opaiț realizat la roată, cu orificiul de alimentare larg mărginit de o nervură inelară. Ciocul este scurt, iar orificiul pentru fitil oval. Rezervorul lămpii este de formă tronconică, cu baza plată, iar ansa semidiscoidală, supraînălțată, cu "gaură pentru sfoară". Pasta cu nisip și materii organice are o culoare cenușie negricioasă. Dim: L=7,3; H=3; D=5,7

Date: probabil în sec. IV-V d.Chr.²²

57) Potaissa, fig. 98, (Cătinaș 1997, p. 195, fig. 7/2)

Opaiț mic, cu corpul rotund și discul relativ plat. Ansa este ruptă, iar baza circulară este plată.

L.D. -Gura Văii Sândului

58) Cinciș, fig. 99, (Băluță 1978, p. 224, pl. V/42; Băluță 1983, pl. XLVIII/2; XLIX/2-2a)

Opaiț cu ciocul în formă de "jgheab cu extremitatea semicirculară" și orificiul de ardere larg, partea superioară este plată. Ansa discoidală este supraînălțată. Nu se cunosc dimensiunile reale, pentru că nu s-a păstrat decât fotografia. Pasta de culoare ocru. Dim: L=6,6; H(fără ansă)=2,8; H(cu ansă)=3,6; D=5,1

59) Romula, fig. 103, (Popilian 1976, p. 24, fig. 11/5)

Opaiț circular cu partea superioară plată și orificiul de alimentare de mărime medie. Ciocul reliefat are un orificiu de ardere mare, iar ansa este ruptă. Baza circulară este plană.

Date: din a doua jumătate a sec. II d. C. până la mijlocul sec. III d. C. (Popilian 1976, p. 225)

60) Potaissa, fig. 97, (Cătinaș 1997, p. 183, 194, fig. 8/2)

Opaiț cu corpul rotund și discul plat, cu orificiul de alimentare relativ larg. Discul are pe lângă orificiul de alimentare și un altul mai mic. Ansa este discoidală, supraînălțată, iar ciocul este spart.

61) Valea lui Mihai, fig. 100, (Dumitrașcu 1990, p. 55, pl. XXVIII/30 a-c)

²¹ Vezi nota 10

²² Dumitrașcu 1990, p. 55, prin analogie cu piesele din Muzeul Deva descoperite la Cinciș, Strei, Sântămărie de Piatra (Băluță 1977, pl. VI/42-44, p. 224).

Opaiț²³ cu discul plat și orificiul de alimentare mai puțin larg; discul este spart în partea centrală. Ciocul parțial rupt, perforază partea superioară a piesei. Rezervorul lămpii este de formă tronconică, cu baza mică, ușor convexă, ceea ce-l face instabil, iar ansa în bandă, supraînălțată. Pasta grosieră, are o culoare pământie negricioasă. Dim: L=6,8 ; H=2,4; D=5,7

Acest grup cuprinde nouă piese, nr. 53-61, cu partea superioară a rezervorului relativ plată, fără disc.

Lampa de la Romula nr. 59, fig. 103, a fost datată potrivit perioadei de existență a villa-ei în care a fost descoperită și anume din a doua jumătate a secolului II d.Chr. până la mijlocul secolului III d.Chr. (Popilian 1976, p.225). Lămpile nr. 54, fig. 95 și nr. 56, fig. 101, au fost date în secolul IV d.Chr. și respectiv IV-V d.Chr. Datările au ținut cont de calitatea inferioară a pastei și arderii acestor piese, situație similară pentru majoritatea pieselor grupului.

Pentru acest tip analogii sunt la Slăveni, (fig. 104) (Popilian 1981, pl. 10/4, p.40), Carnuntum, (fig. 106) (Alram Stern 1989, nr. 599, Taf. 4.41, p.289), Varșovia, (Bernhard 1955, nr. 392, p.349- piesă provenind din Siracusa, din catacombele S. Giovanni- care se datează în secolele IV-VI d.Chr.), Sophianae, (Fülep 1984, fig. 110/13, p.130, nr. 2379, pl.II/6, p.332), Zalalövö, (fig. 105) (Pongrácz 1990, Abb.8/326, p. 132, 138- din tipul XXII, datat între 124-230 d.Chr.) și Lauriacum, (Deringer 1965, Abb. 13/1001, p.62). Analogiile acoperă un segment temporal larg între secolele II-VI d.Chr., prezentând aceeași imagine care se desprinde și din puținele date care le avem despre grupul pieselor de forma IF. Ce putem observa este că această formă există între piesele produse în Dacia în secolul III d.Chr., dacă nu chiar de mai înainte din a doua jumătate a secolului II d.Chr.

Forma IG

62) Apulum, fig. 107, MUA I, inv. gen. 17044,

Opaiț lucrat la roată, cu corp circular aplatizat, și orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Ciocul, ușor scos în exterior, este retușat pentru a se obține liniile de delimitare față de rezervorul piesei. Ansa este discoidală, plină, iar baza, plată, cu urme de desprindere de pe roata olarului. Pasta fină, compactă, cu puțină mică, de culoare portocaliu-gălbui (ocru-oranj), este acoperită de angobă de culoare roșie. Dim: L=8,7; H(fără ansă)=2,6; H(cu ansă)=3,9; D=7,3

63) Bologa-Resculum, fig. 108, (Gudea 1997, p.46, fig. 26/1-3)

Opaiț circular cu orificiul de alimentare larg, înconjurat de o bordură inelară. Ciocul este reliefat, iar orificiul de ardere are o formă triunghiulară. Ansa de formă rectangulară, este perforată în trei puncte. Dim: L=10,7; D=7,3

Date: al treilea sfert al sec.III d.C (Gudea 1997, p.46)

64) Apulum, fig. 109, MUA I inv.351

Opaiț întreg, rotund, cu corpul plat, iar la partea superioară un orificiu de alimentare larg încadrat de un inel înălțat. Piesa are un cioc scurt și o ansă discoidală perforată; baza este plată și are un cerc incizat pe ea. Opaițul pare să fi fost fiert în parafină, după descoperirea sa.

Pasta compactă, semifină are culoarea gri la exterior și ocru - brun la interior. Dim: L=10,5; H(cu ansă)=5,8; H(fără ansă)=3,4; D=7,4

Cele trei piese ale acestui grup, nr.61-63, chiar dacă au partea superioară plată, se diferențiază puternic de cele ale grupului anterior prin orificiul de alimentare de dimensiuni mari, mărginit de un inel înălțat.

Opaițul de la Bologa-Resculum nr. 63, fig. 108, se individualizează prin ansa plată și rectangulară, plasată în plan orizontal față de corpul piesei, situație inedită pentru lămpile romane. Piesa a fost datată în al treilea sfert al secolului III d.Chr. după condițiile de descoperire și după formă (Gudea 1997, p.46).

Lămpile grupului sunt relativ similare cu piesa de la Alba Regia (fig. 111) (Szabo 1980, Taf. VII/1, p.294, Grab.2219), piesă considerată similară cu lămpile tipului XXII, varianta 4, din tipologia Dorei Iványi²⁴. Piesa de la Alba Regia este diferită doar în ceea ce privește baza lămpii, care în cazul ei este mai înaltă, cilindrică - ("picior de pahar"), față de baza plată a pieselor noastre; încadrarea cronologică a

²³ Dumitrașcu 1990, p.55, -piesa ar fi o "imitație locală după opaițele "firmalampen" cu toartă în bandă de tip IANUARIUS"!

²⁴ Vezi nota 9 privitor la datarea acestei variante

acestei piese, - respectiv la sfârșitul secolului III d.Chr. și începutul secolului IV d.Chr., întărește datarea făcută de N.Gudea piesei nr. 63, fig 135.

Similară este și piesa descoperită în Crimeea²⁵ (**fig. 114-116**) (*Bailey 1975, Q 120, Q121, Q 122²⁶, p.73*). Apropiate de grupul prezentat sunt și piesele de la Sophianae (**fig. 113**) (*Fülep 1984, fig. 110/14, 15, p.130*), -cu specificarea că acestea au ciocul puternic alungit, iar ultimele două dintre ele sunt glazurate, și cea de la Valeria, Spania (*Sancez-Lafuente 1985, nr. 46, fig. 49/46, p.153*); ultima are orificiul de alimentare de dimensiuni mai reduse și profilul rezervorului puternic tronconic. Similare sunt și piesele de la Slăveni (**fig. 110**) (*Popilian 1981, pl. 11/3, p.41*) și Jidava (**fig. 112**) (*Negru 1996a, pl.1/5, p.50*).

Forma IH

65) Satulung-Brașov, **fig. 118**, (*Băluță 1983, p. 28, pl. XLVI/4; Băluță 1989, p.258, pl.X/3*)

Opaiț globular, cu orificiul de alimentare larg și discul ușor concav. Ciocul este spart; lampa nu are ansă.

Pasta de culoare A12, este acoperită de o angobă de culoare H 10²⁷. Dim: H= 3,2; D=6,9

Datare: a doua jumătate a sec. III d.Chr. (*Băluță 1983, p.27, tipul XVIII*)

66) Cristeștii de Mureș, **fig. 117**, (*Băluță 1983, p. 27, pl. XLVI/5*)

Opaiț globular, cu discul concav și orificiul de alimentare relativ larg. Baza este plată, iar piesa nu are ansă.

Datare: ca anterioara

Doar două lămpi formează acest grup, nr. 65,66, lămpi globulare, cu disc adâncit, fără cioc și ansă. Piesele au orificiul de ardere realizat prin perforarea peretelui sau umărului rezervorului. Ambele piese au fost datate de C.L.Băluță în a doua jumătate a secolului III d.Chr., însă fără a argumenta această datare.

Lămpi analoage cu acestea sunt la Carnuntum (**fig. 121**) (*Alram Stern 1989, nr.596, Taf.4.41, p.288*), Vindonissa (*Neumann 1967, Taf. XIV/262, p.24*), Sofia (**fig. 120**) (*Kuzmanov 1992, tip XLII, varianta 5, nr. 396-399, p.167*) - piese ce au însă profilul mai înalt, tronconic și dispun de ansă cum este cazul celor de la Varșovia (**fig. 119**) (*Bernhard 1955, nr.386, Taf. CXVIII, p.346*).

Tipul II. Această a doua mare categorie de lămpi cuprinde 28 de piese care se remarcă prin morfologia diferită de cea a lămpilor clasice romane.

Forma IIA

67) Sântămărie de Piatră, **fig. 123**, (*Băluță 1978, p.224, pl.V/43 a-b; Băluță 1983, pl. XLVI/6*)

Opaiț bitronconic, cu orificiul de alimentare cu marginile ușor înălțate. Ansa are o formă discoidală, supraînălțată, iar baza circulară este în formă de picior de pahar. Pasta de slabă calitate, are o culoare negru-brun. Dim: L=6,6; D =5,3; H=2,6

Datare: la jumătatea sec.III d.Chr., începutul sec.IV d.Chr. (*Băluță 1983, p.28*)

68) Buciumi, **fig. 124**, (*Chirilă, Gudea; Lucăcel, Pop 1972, p.56, Taf.XLII/5*)

Opaiț cu corp rotund, bitronconic, cu discul spart. Ciocul perforază rezervorul pe linia mediană. Piesa nu are ansă, iar baza este circulară, plată. Pasta fină de culoare brună. Dim: L=8,5; H=3,5; D=7

69) Strei, **fig. 122**, (*Băluță 1978, p.224, pl.V/44 a-b*)

Opaiț bitronconic, cu orificiul de alimentare larg; marginea gurii de alimentare este înălțată și mulurată bifid. Ansa este spartă, iar baza are formă de picior de pahar. Pasta impură, de culoare gri-cenușiu. Dim.L =8,4; D=6,8; H =4,7

Primul grup al acestei categorii cuprinde trei piese, nr. 67-69, cu profil bitronconic și orificiul de alimentare de mari dimensiuni. Toate trei sunt realizate din pastă de slabă calitate, uneori impură și sunt arse deficitar. Piesa de la Sântămărie de Piatră a fost datată de C.L.Băluță de la jumătatea secolului III d.Chr. la începutul secolului IV d.Chr. (*Băluță 1983, p.28*), probabil după caracteristicile lămpii.

Piese similare avem la Slăveni (**fig. 126**) (*Popilian 1981, pl.11/4, p.41*), la Jidava (**fig. 125**) (*Negru 1996a, pl.1/4, p.50*) și la Sophianae(**fig. 128**)(*Fülep 1984, fig.II/7,nr. 2360, p.27, 322*).

²⁵ Descoperitorul piesei a încadrat-o în secolul II î.Chr., considerând-o apropiată de o lampă grecească cu deschidere largă descoperită în aceeași stațiune. Bailey acceptă și preia încadrarea amintită, dar atunci când discută alte piese lucrate la roată (Q 459-462) admite că ar fi vorba despre opaițe romane târzii și nu grecești, fapt probabil a fi aplicat și pieselor Q 158 și mai sus. Piesa Q 120 este apropiată de lampa Q 119 -opaiț grecesc, încadrabil în secolul II î.Chr., dar are toate caracteristicile lămpilor romane în discuție și deci este considerată ca aparținând acestora.

²⁶ Piesele Q 121, 122 (Bailey 1975, p.75) par a face trecerea spre o altă formă de lămpi lucrate la roată, cele care apar aici în tipul II.

²⁷ C.L. Băluță determină culorile pastei și angobei pieselor după "Nuancier", CEC, Farbkarte, Fédération Européenne de fabricants de carreaux céramiques, Basel, fără a da eventuale echivalente. Cum nu am putut consulta catalogul utilizat de autor păstrăm descrierile acestuia.

Forma IIB

70) Tibiscum, fig. 132, (Benea 1982, p.37, fig. 16; Benea 1990, p. 167, fig. 20/131, tip XIV)

Opaiț tronconic, bilychnis, cu orificiul de alimentare larg și ansă bandă, supraînălțată, mulurată trifid. Ciocurile perforază rezervorul piesei pe linia mediană. Pasta de culoare cărămizie are multe impurități, pietricele și mică. Dim: L =6,5; D =5,5; H =2,9

Datare: sec. IV d.Chr. (Benea 1990, p.167)

71) Apulum, fig. 128, MUA I, inv. 414

Opaiț fragmentar tronconic, înalt, cu baza plată și orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Ansa supraînălțată este mulurată trifid, iar ciocul piesei lipsește. Pe bază se remarcă urmele desprinderii de pe roată, iar pe corp se observă urme de afumare. Pasta semifină, cu mică, are o culoare ocru-oranj. Dim: L=7; H(cu ansă)=5,7 ;H(fără ansă)=3,6; D=7,4

72) Tibiscum, fig. 129, (Benea 1990, p. 167, nr. 127)

Fragment de opaiț relativ bitronconic; lipsesc ciocul și partea anterioară a lămpii. Orificiul de alimentare larg este mărginit de o bordură inelară. Ansa bandă este mulurată bifid; pe baza circulară se observă urmele desprinderii de pe roata olarului. Pasta de culoare cărămizie are multe impurități, pietricele și mică. Dim: L=6,2; H=2,4; D=5,6

Datat: sec. III-IV d. C. (Benea 1990, p.167)

73) Tibiscum, fig. 130, (Benea 1990, p.167, nr.130)

Fragment de opaiț relativ bitronconic, aplatizat; lipsesc ciocul, ansa și partea anterioară a lămpii. Orificiul de alimentare larg este mărginit de o bordură inelară. Pe baza circulară se observă urmele desprinderii de pe roata olarului. Pasta de culoare roșu-oranj are în compoziție mică. Dim: L=5,7; H=3,2; D=7,2

Datat: ca anterioara

74) Tibiscum, fig. 135, (Benea 1990, p.167, fig.20/128)

Opaiț bitronconic, înalt, cu baza plată și cu orificiul de alimentare larg, cu marginea înălțată și evazată ce formează o mică pâlnie. Ciocul perforază partea superioară a rezervorului lămpii, fiind ușor tras spre exterior. Ansa bandă supraînălțată este ruptă. Pasta este poroasă, zgrunțuroasă, cu o mare cantitate de impurități, cu mică, are o culoare brun-cărămizie. Dim: L=6,2; H=2,4; D=5,6

Datat: sec. III - IV d.Chr. (Benea 1990, p.167)

75) Tibiscum, fig. 133, (Benea 1990, p. 167, fig. 20/129, tipul XIV)

Opaiț cu corp tronconic, cu orificiul de alimentare larg, mărginit de un inel reliefat. Ciocul este ușor ieșit în relief, iar ansa este ruptă. Pasta cu multe impurități, cu nisip și mică, are o culoare cărămizie. Dim: L =7,5; H =3,6; D=6,2

Datare: sec. IV d.Chr. (Benea 1990, p.167)

76) Ilișua, fig. 134, (Băluță 1983, p. 28, pl. XLVI/7)

Opaiț trilychnis circular, cu orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Umărul piesei este ușor bombat. Ansa bandă se lipește de peretele rezervorului și de bordura ce înconjoară orificiul de alimentare. Ciocurile sunt ușor trase în exterior, iar baza circulară, are o formă de picior de pahar.

Datare: de la jumătatea sec. III d.Chr. până la începutul sec. IV d.C (Băluță 1983, p. 28)

77) Tibiscum, fig. 131, (Benea 1990, p.167, fig. 20/132)

Opaiț trilychnis, cu corp circular tronconic (Benea 1990, p.151, lămpile de tip XIV), cu orificiul de alimentare larg, mărginit de un inel reliefat. Ciocurile sunt puternic reliefate, iar ansa lipsește. Pasta cu multe impurități, cu pietricele și mică, are o culoare cărămizie. Dim: L=7,1; H=2,6; D=5,8

Datare: sec. III -IV d.Chr. (Benea 1990, p.167)

78) Sarmizegetusa, fig. 138, MS, fără nr.inv.

Fragment de opaiț globular; s-au păstrat parțial doar ciocul, baza și peretele rezervorului lămpii. Ciocul a fost ușor tras în exterior, iar pe baza circulară plată se disting urmele desprinderii de pe roată. Pasta semifină cu nisip și mică, de culoare brun-cărămizie. Desc.- *forum vetus*

Datare: sec III d.Chr.²⁸

79) Potaissa, fig. 137, (Căținaș 1997, p. 182, 194, fig. 8/5)

²⁸ Piesa a fost descoperită într-un context datat la începutul dinastiei Severilor. Mulțumim pentru această informație D-lui Al.Diaconescu.

Opaiț cu corpul rotund, bombat și cu orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Partea inferioară a rezervorului are un profil pronunțat tronconic. Ciocul slab reliefat perforază partea superioară a bazinului piesei. Pasta are o culoare cenușiu închis.

Zece piese, nr. 70-79, cu corpul tronconic și orificiul de alimentare larg, mărginit de un inel înălțat sau bordură evazată, formează acest grup.

Unele din piesele grupului au fost încadrate cronologic în secolele III-IV d.Chr., -nr. 72-74, fig. 129, 130, 135, nr. 76, fig. 134, (Benea 1990, p.167), altele în secolul IV d.Chr., -nr. 70, fig. 132, nr.75, fig. 133, (Benea 1990, p. 167), sau de la jumătatea secolului III d.Chr. până la începutul secolului IV d.Chr., -nr. 76, fig. 134, (Băluță 1983, p.28) – fără a fi clar dacă autorii s-au bazat și pe altceva în afara criteriului morfologic și caracteristici inferioare de fabricație a pieselor. Piesa nr. 74, fig. 135, descoperită tot la Tibiscum, se apropie mult de profilul lămpilor de tipul IIC, de la Romula, fapt pentru care am înclina spre o datare apropiată sau similară acestora de pe urmă (sfârșitul secolului II d.Chr.– jumătatea secolului III d.Chr.).

Lămpile nr.72, 73, fig. 129, 130 de la Tibiscum sunt apropiate morfologic de o piesă descoperită la Slăveni (fig. 136) (Popilian 1981, pl.11/1, p.41).

Numărul mare de piese de această formă descoperite la Tibiscum, care prezintă aceleași caracteristici ale pastei și o morfologie similară indică implicit existența unui atelier. Dificil este însă de stabilit perioada în care a funcționat acesta, în lipsa unor repere stratigrafice și cronologice clare; deși nu putem accepta fără reținere datarea largă amintită – secolele III- IV d.Chr., puținele informații deținute ne fac să admitem că atelierului de la Tibiscum producea în timpul secolului III d.Chr. lămpi de forma IIB. Ipoteza este sprijinită și de fragmentul nr. 78, fig. 132, de la Sarmizegetusa, care este foarte similară cu cele de la Tibiscum din punct de vedere morfologic și al caracteristicilor pastei, nefiind exclus ca acesta să provină nu dintr-un atelier local ci chiar din apropiere, de la Tibiscum; fragmentul a fost datat la începutul secolului III d.Chr.

Multe din lămpile care formează acest grup sunt realizate din pastă semifină și sunt arse deficient; aceste caracteristici par a indica o ușoară degradare a procesului de producere a acestor lămpi. În lipsa mai multor informații care să sprijine această afirmație, ne vom rezuma la simpla prezentare a acestor observații.

Forma IIC

80) Romula, fig. 142, (Popilian 1976, p.239, fig.11/6)

Opaiț bitronconic înalt, cu baza plată și orificiul de alimentare larg, cu marginea ușor evazată. Ciocul este tras în exterior și străpunge rezervorul piesei pe linia mediană. Ansa lipsește împreună cu o parte a rezervorului lămpii. Pasta de calitate inferioară are culoarea cărămidie. Desc.- în "villa suburbana".

Date: a doua jumătate a sec. II d.Chr.- prima jumătate a sec. III d.Chr.

81) Romula, fig. 140, (Popilian 1976, p.239, fig.11/8; Popilian 1997, pl.XXIX/1)

Opaiț similar cu anteriorul ca formă, pastă, loc de descoperire și datare. Piesa are păstrată ansa lamelară, plină, de formă patrulateră. (Popilian 1976, p.225)

82) Romula, fig. 141, (Popilian 1997, p. 14, pl.XXIX/ 2)

Opaiț similar cu anterioarele două; are corpul bitronconic înalt, cu baza plată și orificiul de alimentare larg, cu marginea ușor evazată. Ciocul este tras în exterior și străpunge rezervorul piesei pe linia mediană. Ansa lipsește împreună cu o parte marginii evazate a orificiului de alimentare.

83) Romula, fig. 139, (Popilian 1997, p. 14, pl.XXIX / 3)

Același tip de opaiț ca ultimele trei, doar că în acest caz ansa este bandă cu o șanțuire la mijloc; ea se lipsește de rezervorul lămpii în partea sa superioară și de marginea evazată a gurii de alimentare, acoperind-o chiar.

Cele patru piese care compun acest grup, nr. 80-83, au profilul tronconic și orificiul de alimentare mare, cu marginile puternic înălțate și evazate. Lămpile sunt similare atât morfologic cât și din punctul de vedere al pastei ceea ce dovedește că acestea sunt toate produse ale aceluiași atelier local. Forma IIE conține doar piese "romulane" care pot fi datate conform perioadei de existență a villa-ei în care au fost descoperite; villa a fost construită în a doua jumătate a sec. II d.Chr. și distrusă prin incendiere în timpul invaziei carpice (245-247) (Popilian 1976, p.225), ceea ce ne oferă perioada în care se situează producția atelierului căreia îi aparțin lămpile prezentate mai sus în intervalul amintit. Piese nr. 80, fig. 142 și 83, fig. 139, sunt similare cu o piesă de la Mătăsar, jud. Dîmbovița (Bichir 1984, p. 152, pl.XXXIII/2)-din nivelul de

lucuire M₂, datat, după materialul numismatic și fibulele descoperite, în secolul III d.Chr. (Bichir 1984, p.87).

Formă relativ similară o are lampa de la Sabratha (fig. 143) (Joly 1974, nr. 1328, pl. LVIII/1328, p.42- datat în secolul IX- X d.Chr., pe baza unui exemplar din Antiochia-p.57).

Forma IID

84) Loc de descoperire necunoscut, fig. 145, (Băluță 1989, p.258, pl.IX /4-4a)

Opaiț bitronconic, cu rezervorul "carenat", cu disc concav și orificiul de alimentare larg. Baza circulară e plată. Pasta de culoare "A3" este acoperită de o angobă de culoare "A11"²⁹

85) Apulum, fig. 147, (Băluță 1965, p. 291, pl. VI/11,13; Băluță 1983, p. 31, pl.XLVIII/a, XLIX/1-1a)

Opaiț "cu carenă", cu corp bitronconic și orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură înaltă, dreaptă. Ciocul reliefat, perforează partea superioară a rezervorului, iar ansa este ruptă. Baza circulară, plată, este ușor înaltă. Dim: L=7,9; H=4,9 ; D=7

Date: cu rezervă sec. IV d.Chr. (Băluță 1965, p.290)

86) Dierna, fig. 146, (Benea 1979, p.221, pl.1/3)

Opaiț lucrat la roată, cu corp rotund, bitronconic, înalt și disc ușor adâncit; orificiul de alimentare nu este larg. Ciocul tras în relief din corpul piesei perforează partea superioară a rezervorului mărginindu-se cu discul lămpii; ansa piesei, probabil inelară, se păstrează parțial. Pe corpul opaițului se mai observă urme de la retușarea manuală și urme de folosire intensă. Pasta de culoare cenușie are o calitate ce trădează o piesă locală. Dim: L=7,5; H=5,8 ;D= 5,9

Datat: sec. IV -după maniera execuției, pastă și formă (Benea 1979 ,p. 221)

Trei piese au fost incluse în acest grup, nr. 84-86, toate au corpul bitronconic dar se diferențiază între ele prin existența sau forma discului. În cazul lămpii nr. 84, fig. 145, discul este plat, mărginit de o bordură exterioară înălțată și de un inel înălțat care limita orificiul de alimentare. Piesa de la Dierna, nr.86, fig. 146, pare a avea un disc concav, iar cea de la Apulum, nr.85, fig. 147, este lipsită în totalitate de disc. Doar cea din urmă piesă a fost datată cu rezerve în secolul IV d.Chr.(Băluță 1965, p.290); această lampă este relativ similară cu o piesă de la British Museum (Bailey 1988, Q 3341, p.418)- datată în secolele V-VI d.Chr. Similară ar fi și piesa de la Salamina (fig. 148) (Oziol 1977, nr. 882, pl. 48/882) și cea de la Dinogetia (fig. 144) (Ștefan 1941, pl.4/2, fig. 15/1,pag. 412).

Forma IIE

87) Buciumi, fig. 153, (Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, p.58 ,pl.XLI/2)

Opaiț lucrat la roată, globular, cu orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură inelară. Ciocul perforează partea superioară a lămpii, iar ansa are o formă lamelară. Pasta nisipoasă, are culoarea cărămizie. Dim: L=7; H=3; D=6

88) Potaissa, fig. 154, (Cătinaș 1997, p. 182, 193, fig. 8/8)

Opaiț globular, fragmentar, cu orificiul de alimentare larg, marcat de o bordură inelară. Ciocul și ansa piesei sunt rupte. Pasta de culoare neagră

L.D. -Valea Sândului

89) Potaissa, fig. 155, (Cătinaș 1997, p. 183, 193, fig. 8/4)

Opaiț mare, cu corpul rotund globular și cu orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură înălțată vertical (un gât înalt). Orificiul de ardere perforează rezervorul în partea sa superioară; piesa nu are cioc propriu-zis. Lampa pare a avea o bază circulară, înaltă, în formă de picior de pahar. Dim: L=8,5; H(fără ansă)=3,8; H(cu ansă)=4,7; D=8,7

90) Apulum, fig.149, MUA1, fără nr.de inv. (-asociat cu monedă de la Claudius II)

Opaiț globular aplatizat, cu orificiul de alimentare larg, încadrat de o bordură înaltă, evazată. Ciocul este ușor reliefat, perforând rezervorul piesei la partea superioară. Ansa bandă, supraînălțată, este mulurată trifid. Pe corp și cioc se observă urme de afumare ce trădează o folosire intensă. Pasta piesei, poroasă, grosieră, zgrunțuroasă, cu pietricele și mică are o culoare ocru-sepia cu pete gri-brune. Dim: L=8,5; H(fără ansă)=3,8; H(cu ansă)=4,7; D=8,7

91) Apulum, fig. 150, MUA1, fără.nr.de inv.

²⁹ Vezi nota 27

Opaiț cu corp globular, aplatizat, cu orificiul de alimentare larg, mărginit de o bordură înălțată, ușor evazată, mulurată bifid. Ciocul este ușor reliefat, iar ansa are o formă discoidală, perforată. Dim: L=7,8; H=3,6; D=7

92) Apulum, fig. 152, MUAI, fără număr de inventar

Opaiț globular aplatizat păstrat fragmentar; lipsesc ciocul, ansa și parțial rezervorul. Orificiul de alimentare larg are marginea înălțată și foarte ușor evazată. Pe baza circulară plată se observă urmele desprinderii de pe roata olarului. Pasta relativ poroasă cu mică are o culoare gri-neagră. Dim: L=7,6; H=3,7; D=7,2

93) Loc de descoperire necunoscut, fig. 151, MCDR. Deva, fără număr de inventar

Opaiț rotund, relativ globular cu baza plană și orificiul de alimentare larg; orificiul de alimentare are marginea înălțată și mulurată bifid. Ciocul piesei, tras în exterior, străpunge rezervorul în partea mediană. Ansa este ruptă, iar pe baza circulară se observă urmele desprinderii de pe roata olarului cu ajutorul unei sfori. Dim: L=9,6; H=4,7; D=7,5

94) Apulum, fig. 160, MUAI, fără număr de inventar

Opaiț fragmentar, relativ bitronconic, cu baza plată și un "gât" larg în jurul orificiului de umplere; forma aduce cu vasele ceramice obișnuite, piesa semănând cu o căniță. De acest gât și de rezervorul piesei se lipește o ansă inelară; baza plată prezintă urmele caracteristice desprinderii piesei de pe roata olarului cu ajutorul unei sfori. Ciocul nu s-a păstrat. Dim: L=8,2; H=5,5 (fără ansă); H=6 (cu ansă); D=7,5

Ultimul grup al acestei mari categorii, cuprinde opt piese, nr. 87-94, care au ca loc comun profilul globular. Marginea orificiului de alimentare este înaltă, dreaptă sau evazată, uneori mulurată bifid. Ciocul este slab reliefat, fiind realizat prin perforarea peretelui rezervorului și tragerea acestuia în exterior; ansa poate fi panglică sau discoidală perforată.

La Apulum pare a se afla un atelier care producea astfel de lămpi globulare cu buza orificiului de alimentare evazată, după cum arată piesele nr. 90, fig. 149, nr. 91, fig. 150, nr. 92, fig. 152, nr. 94, fig. 160. Producția acestui atelier ar putea fi datată după piesa nr. 90, care a fost descoperită în asociație cu o monedă de la Claudius II (268-270 d.Chr.), spre sfârșitul secolului III d.Chr.

Lampa de la Buciumi, nr. 87 este analoagă cu piese din Muzeul din Zagreb (**fig. 161**) (*Vikić-Belančić 1976, pl.XLIII/4-4a, 5-5a*) și cu o piesă de la Carnuntum (**fig. 159**) (*Alram Stern 1989, nr. 606, Taf. 4,42, p.291-292*) considerată a fi similară cu cele de la Győr și Satorhely (**fig. 157**), Pannonia -(*Iványi 1935, nr. 4250, p.269, Taf. LVII/8; nr.4251, Taf. LVII/7, p.296 (tip XXIII)-desc în mormânt cu monedă de la Constantinus*) și tipurile XXXV Broneer și XXII Iványi. Piesele de la Potaissa, nr. 87 fig. 182, 88, fig. 183 sunt similare cu o lampă de la Novae (**fig.158**) (*Vasić 1983, pl.7/9, p.112, 119*), datată în secolul IV-V d.Chr. Similară este și piesa de la Isaccea (**fig. 156**) (*Topoleanu 1984, pl. VII/3, p. 592*).

Moneda care însoțea opaițul nr. 90 de la Apulum nu permite stabilirea cu precizie a duratei funcționării atelierului de aici; suntem în ultimii ani ai stăpânirii romane în Dacia sau poate imediat după retragerea administrației romane, când era posibil ca atelierul să-și înceteze activitatea. Afirmăm aceasta doar cu titlu ipotetic, fiind conșiși că facilitățile existente continuă a fi utilizate în beneficiul unei populații romanice, statornicite acolo, care continuă a trăi după canoanele vieții romane³⁰.

Deși nu putem ști ce se întâmplă ulterior sfârșitului de secol III d.Chr. și începutului de secol IV d.Chr., activitatea unui atelier ceramic la puțin timp înainte și după încetarea administrației romane în provincia, constituie imaginea existenței unor comunități romanice care continuă obiceiurile, mentalitățile și practicile din timpul provinciei. Funcționarea unui atelier necesita personal specializat cunoscător al tehnicilor și operațiilor implicate în procesul de producere și ardere a lămpilor, facilități complexe pentru prelucrarea materiilor prime și pentru arderea produselor.

Pasta poroasă și grosieră a pieselor acestei forme, arsă deficitar, indică un anumit grad de rudimentarizare, de o erodare a întregului proces de producere a lămpilor, dar nu poate fi vorba la acest moment, de o degradare completă a cunoștințelor legate de acest meșteșug.

Cele patru lămpi globulare de la Apulum, ca de altfel majoritatea pieselor acestei forme, sunt mai apropiate morfologic de vasele ceramice romane (ex. cănițele) decât de lămpile de lut ars. Aceste opaițe au orificiul de alimentare larg, cu marginea înaltă și evazată, părând a fi create pentru a fi posibilă utilizarea unui nou combustibil cu o vâscozitate diferită de cea a uleiului folosit în secolele anterioare. În

³⁰ Al. Diaconescu analizează în studiul său pe larg prezența unor lucerne pe teritoriul fostei provincii Dacia după epoca aureliană și implicațiile ce decurg din aceasta – Diaconescu 1995, *passim*.

acest caz situația este credibilă dacă ne gândim că la sfârșitul stăpânirii romane în provincie și după retragerea aureliană populația nu mai dispune de aceleași resurse ca înainte, iar în lipsa instituțiilor care asigurau stabilitatea în zonă nici comerțul în general nu mai are aceeași fluentă, aceeași structură și mărime. În aceste condiții era foarte firesc ca autohtonii să încerce să suplinească importul de ulei de măsline (combustibilul primordial pentru lămpi, în tot Imperiul roman), care probabil exista doar la un nivel scăzut la acel moment, cu combustibili locali –seul sau grăsimile animale.

Analogia de la Satorhely (fig. 157) vine să susțină ideea că piesele acestei forme au circulat la sârșitul secolului III d.Chr. și foarte probabil în prima jumătate a secolului IV d.Chr.

* * *

Analiza lotului prezentat aici a fost mult îngreunată și are de suferit din cauza lipsei reperelor cronologice proprii pieselor, din cauza lipsei unei prezentări riguroase a morfologiei și caracteristicilor fizice ale lămpilor și mai mult din maniera de publicare a acestora. Aceste deficiențe nu au putut fi surmontate decât în parte, iar prezentarea continuă să aibă un caracter relativ eclectic. Conștienți de acestea nu am avut pretenția de a da curs unei analize exhaustive, ci ne-am limitat la posibilitățile disponibile actual, reușind în pofida acestora să individualizăm o serie de observații care vin să lămurească parțial problema opaițelor lucrate la roată din Dacia.

În cele arătate anterior am putut observa că încă de la început spre mijlocul secolului II d.Chr. există forma IA, iar în capitala Daciei, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, un atelier ceramic produce astfel de piese; această producție ființează într-o perioadă în care în zonă se fabricau intens lămpi de tip "*Firmalampen*", cu tehnica tiparului. Mobilul, destinatarii și durata acestei producții rămân confuze pe moment, dacă avem în vedere faptul că cercetarea capitalei s-a făcut pe suprafețe limitate la zona administrativă și cea sacră.

O schemă a evoluției sau a transformărilor s-ar putea observa dacă corelăm piesele de la Sarmizegetusa, și nu numai, cu cele de la Sucidava (fig.17-19, 63-67) (datate la sfârșitul secolului IV d.Chr. și începutul celui următor).

Alt atelier care este individualizat de lămpile glazurate de forma IE producea la Gornea. Lipsa unor repere cronologice pentru atelierul propriu-zis a determinat încadrarea producției acestuia între cele două repere cronologice disponibile reprezentate de piesa de la Zalalövö și Sucidava (între 124 d.Chr. și sfârșitul secolului IV d.Chr., începutul secolului Vd.Chr.).

Analiza pieselor tipului II a permis remarcarea cu certitudine a câtova ateliere. Unul care funcționa la Romula între cea de-a doua jumătate a secolului II d.Chr. și prima jumătate a secolului III d.Chr. producea și piese de forma IIC. Un altul la Tibiscum, în secolul III d.Chr., producea și piese de forma IIB, iar la Apulum se remarcă ca aparținând producției unui atelier lămpi globulare de forma IIE, din care una a fost descoperită în asociere cu o monedă de la Claudius II. Atelierele amintite nu au fost singurele din Dacia; este foarte probabil ca piese de acest gen să se producă în toată provincia nu numai în ateliere specializate în producția lămpilor ci și în cele destinate produselor ceramice uzuale. Dacă producerea acestor lămpi alături de vasele ceramice uzuale este doar bănuită și considerată posibilă la începuturile provinciei romane Dacia, în epoca de sfârșit a provinciei și mai ales după încetarea stăpânirii romane acest lucru pare a fi mai apropiat de certitudine.

Urmărind evoluția morfologică a formelor lămpilor observăm schimbările ce intervin în interiorul celor tipuri și mai pregnant între cele două tipuri. Nu s-a putut stabili clar paternul unei evoluții morfologice, iar prezentarea făcută aici a urmat un fir logic – de la piesele mai apropiate de forma "clasică" a lămpilor romane spre acele forme care pierd aproape orice loc comun cu această formă. Ordinea prezentării nu s-a dorit și nici nu este una cronologică; trebuie să admitem că unele din formele aceluiași tip, sau din forme diferite, au circulat concomitent sau în perioade temporale apropiate.

Dacă vom observa două forme care prezintă repere cronologice (formele IA și IIC) vom observa că între ele există diferențe majore de profil. Acestea însă nu implică, așa cum ar fi de crezut la o primă privire, diferențe la fel de mari pe scara temporală. Putem admite doar câteva decenii de la apariția formei IA în Dacia ("clasică" în termenii amintiți la începutul discuției) până la apariția celeilalte forme –IIC, puternic modificate. Avem aici un argument al afirmației de mai sus și un puternic motiv ce îndeamnă la prudență în încadrarea cronologică a unor lămpi, dacă aceasta se face doar pe baza morfologiei piesei.

Orificiul de alimentare al acestor lămpi este un element care a dat naștere la discuții și supoziții. Lămpile lucrate cu ajutorul unei tehnologii mai puțin complexe, dintr-o materie primă mai puțin prelucrată, chiar grosieră, cu un orificiu de alimentare de mari dimensiuni, păreau a fi aparținând în mod logic unei epoci "târzii" (secolele III-V d.Chr. pentru Dacia), deoarece ele ar fi fost astfel rezultante ale unei perioade în care se resimțeau puternic efectele crizei economice care zguduia Imperiul roman, ale unui fenomen de îndepărtare treptată a provinciei din vitalul circuit economic al Imperiului. În acest caz orificiul de alimentare mărit ar fi fost un indicator al folosirii unui combustibil cu o vâscozitate mai ridicată față de clasicul ulei de măsline, al lipsei sau prezenței insuficiente a uleiului importat în provincie, unul din multiplele repere ale complexelor fenomene de marginalizare și decadentă economică. Într-un astfel de context trecerea totală sau parțială la un combustibil disponibil local (grăsimea animală – seul) era un fenomen logic, care trebuie să fi avut loc în provincia Dacia la un anumit moment, dar din cele observate până aici nu putem lega în mod automat și rigid acest fenomen de apariția lămpilor lucrate la roată. Observațiile noastre arată că cele două procese nu sunt complementare și implicite; opaițele lucrate la roată apar într-un moment de dezvoltare economică la nivelul provinciei, într-un moment în care o tehnică avansată (tehnica tiparului) este folosită la scară largă și cu succes în toată provincia, într-un moment în care e foarte greu de a vorbi de o decadentă a tehnicilor de producție.

Din cele observate mai sus remarcăm că nu putem aplica automat formula de "lămpi romane târzii" asupra lămpilor lucrate la roata olarului și nici nu avem elemente care să prezinte această producție ca o renaștere a tehnicilor folosite în lumea greacă. Mai mult este foarte probabil ca aceste artefacte să fie produse în cadrul unui atelier ceramic nu neapărat specializat, ca elemente adiționale unei producții de vase ceramice; aceasta pare a fi situația de la Sarmizegetusa în prima jumătate a secolului II d.Chr., când tot acolo există o puternică producție, înalt specializată, de lămpi lucrate în tehnica tiparului. Observăm în plus că aceste piese solicită o atenție sporită dat fiind faptul că tabloul oferit de acestea prezintă diferențe majore de la sit la sit, de la zonă la zonă și de la provincie la provincie. Modificările morfologice sunt puternice în intervale de timp relativ redus și sunt cauzate în primul rând de maniera de execuție care este foarte permisivă și e foarte probabil că și influențele interregionale au rol important în acest proces.

Dispariția acestor piese rămâne deocamdată o problemă fără răspuns. O analiză viitoare care va încerca să surprindă încetarea producției "industriale" a lămpilor sau a altor categorii ceramice la nivelul provinciei va oferi cu siguranță date legate de problema discutată aici. Cu certitudine dispariția acestor piese a fost un proces de durată care probabil a fost mai accelerat în zonele mai îndepărtate de granițele Imperiului; zona de la nordul Dunării care rămâne în sfera de influență romană produce lămpi de acest gen până în secolul V d.Chr. (ex. Sucidava) și probabil chiar mai târziu.

Rămâne ca analize ulterioare să încerce să răspundă problemelor nerezolvate până în acest moment și să ofere un tablou cât mai complet al evoluției acestor lămpi la nivelul provinciei Dacia, în corelație cu situațiile din zonele învecinate și în raport cu alte tipuri de artefacte.

Tabel cu reperele cronologice ale opaițelor lucrate la roată

Forma	Piese nr.	Sec. II d.Chr.				Sec. III d.Chr.				Sec. IV d.Chr.				Sec. V d.C.				Sec. VI d.C.			
		150				250				350				450				550			
IA *1	Nr. 1-38	•	•	•	•	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IB	Nr. 39-41					°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IC	Nr. 42-45	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
ID	Nr. 46-48		°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IE *2	Nr. 49-52		°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IF	Nr. 53-61		°	•	•	•	•	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IG	Nr. 62-64				°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IH	Nr. 65, 66					°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IIA	Nr. 67-69					°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IIB	Nr. 70-79		°	•	•	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IIC *3	Nr. 80-83		°	•	•	•	•	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IID *4	Nr. 84-86							°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				
IIE *5	Nr. 87-94				°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°	°				

Legenda: -•- datare cu repere cronologice

-°- datare lipsită de repere cronologice certe

-?- situație incertă sau necunoscută

-*1- atelier la Sarmizegetusa; -*2- atelier la Gornea; -*3- atelier la Romula; -*4- atelier la Tibiscum; -*5 atelier la Apulum

Apariția în aceeași casetă a semnelor ° și ? înseamnă că prezența pieselor formei respective în sectorul temporal dat s-a stabilit pe baza analogiilor cu piese relativ similare din alte provincii ale Imperiului, sau autorii care au încadrat cronologic piesele formei în cauză nu au argumentat datarea propusă.

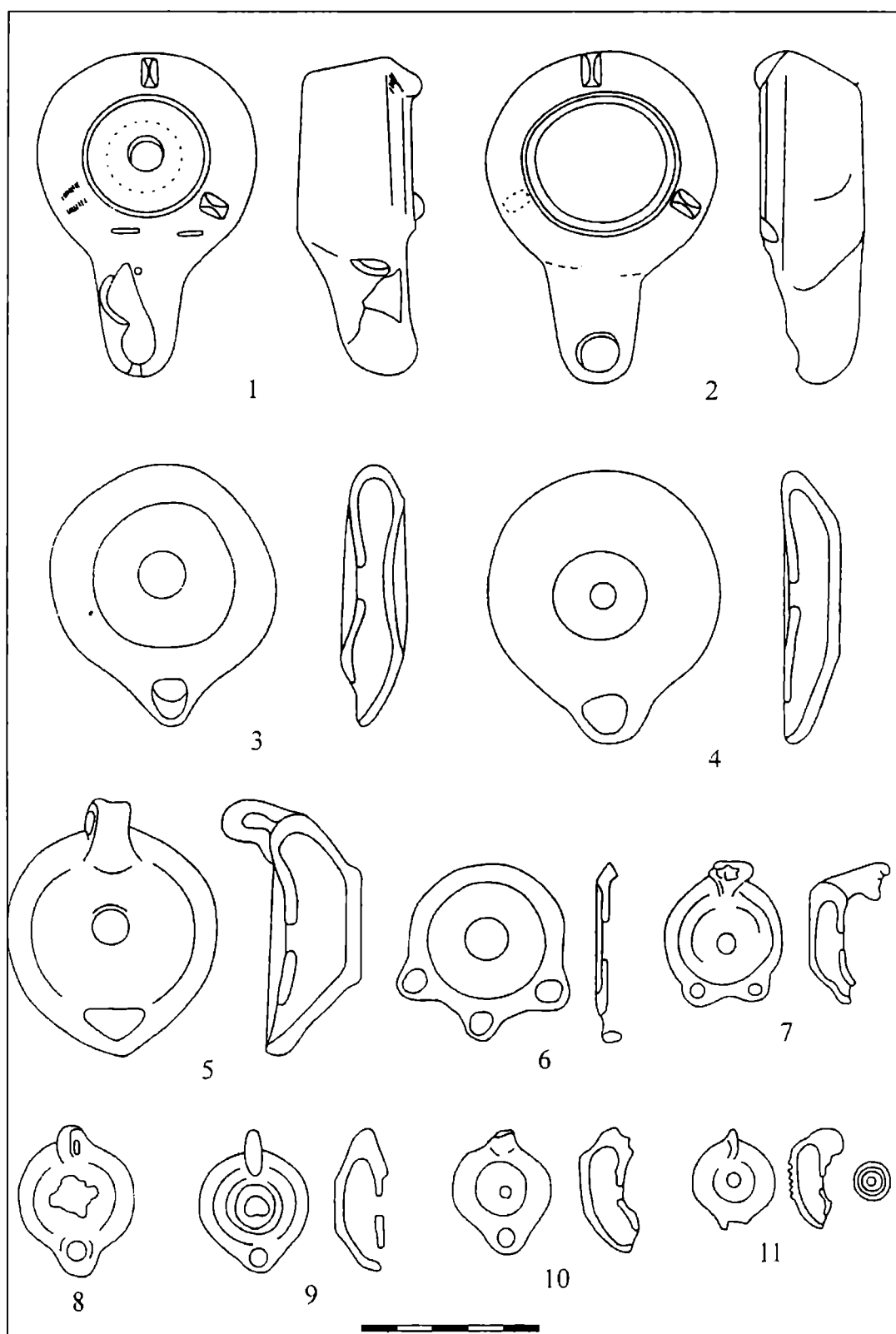

Fig. 1 - 11

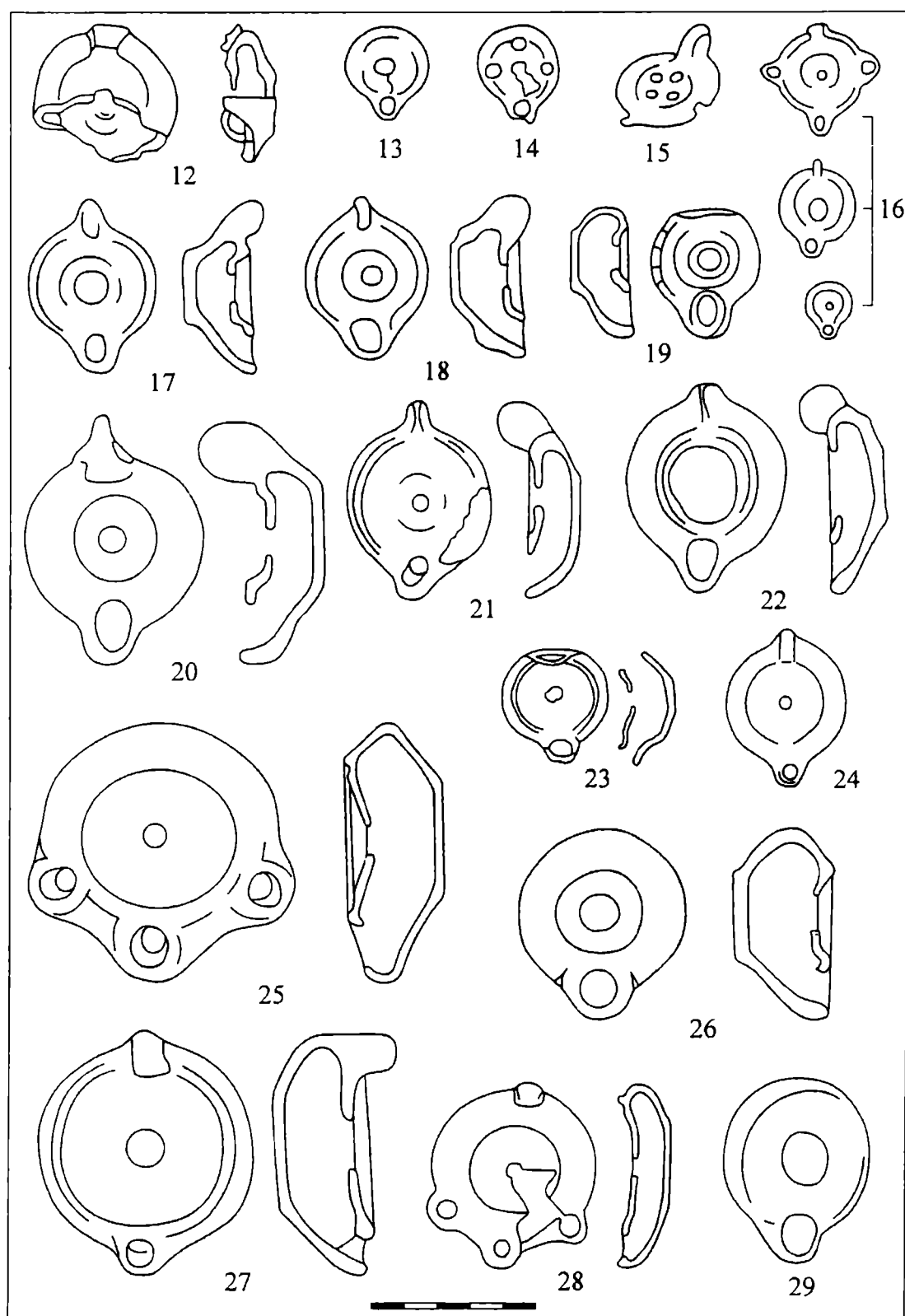

Fig. 12 – 29

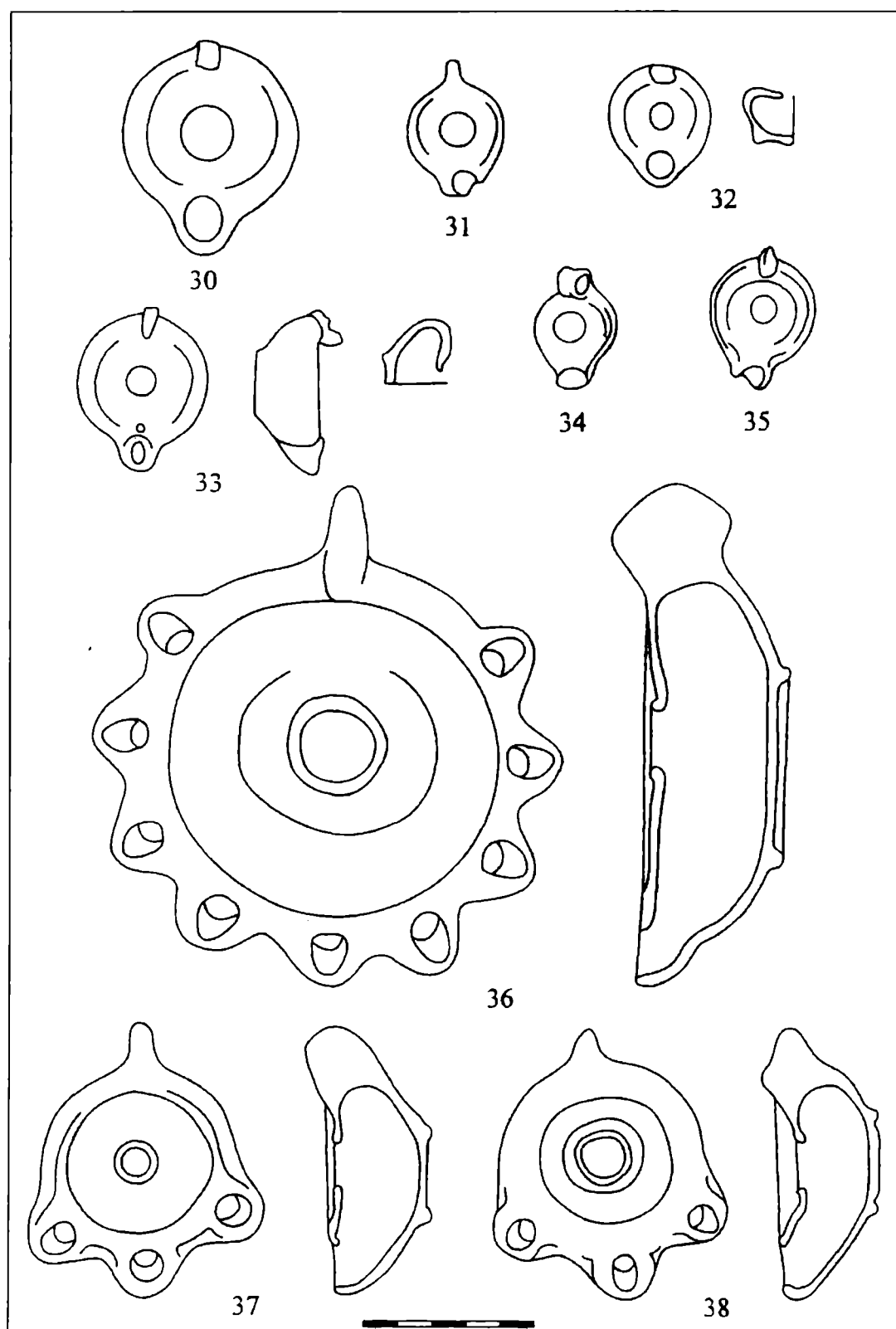

Fig. 30 – 38

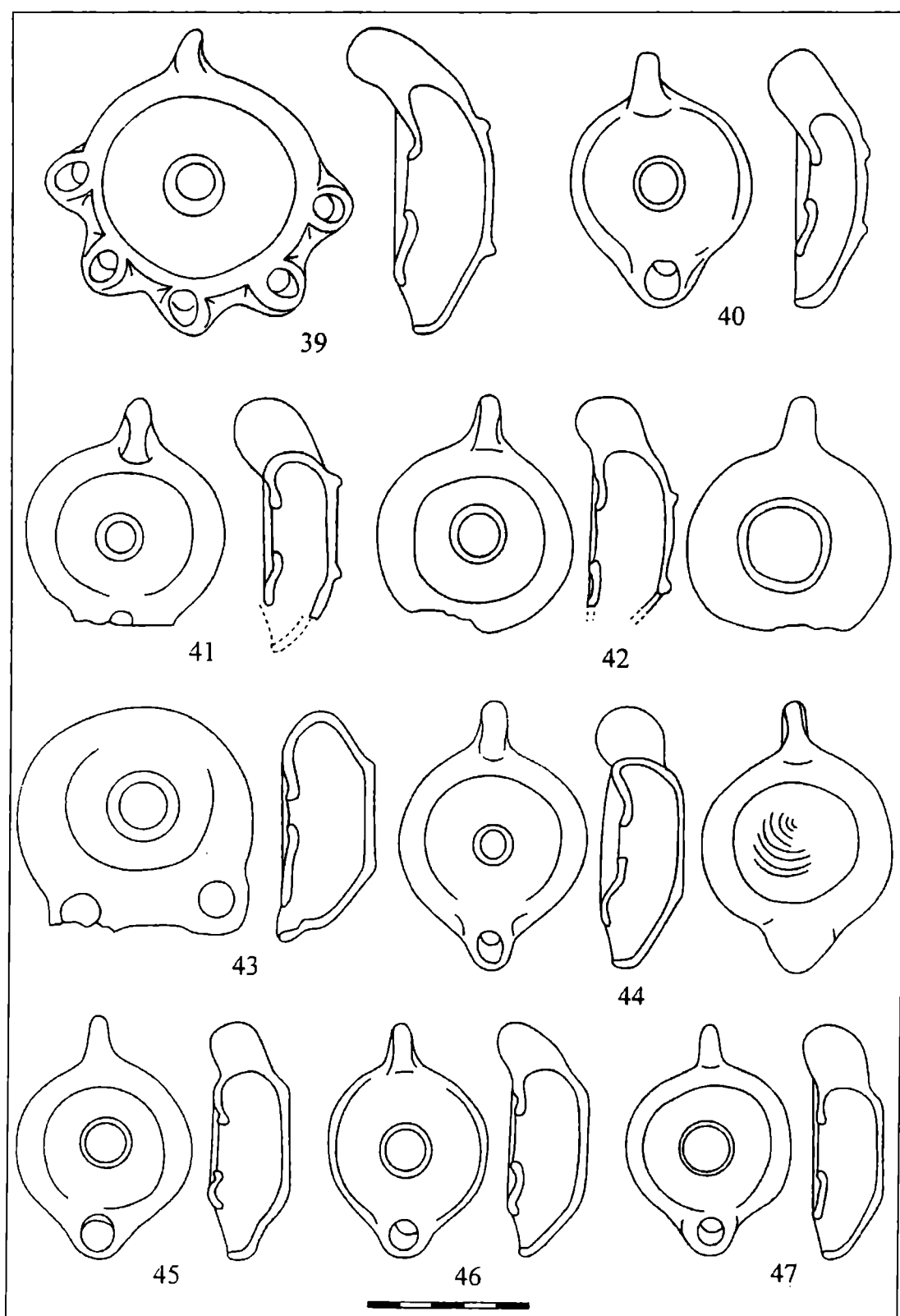

Fig. 39 - 47

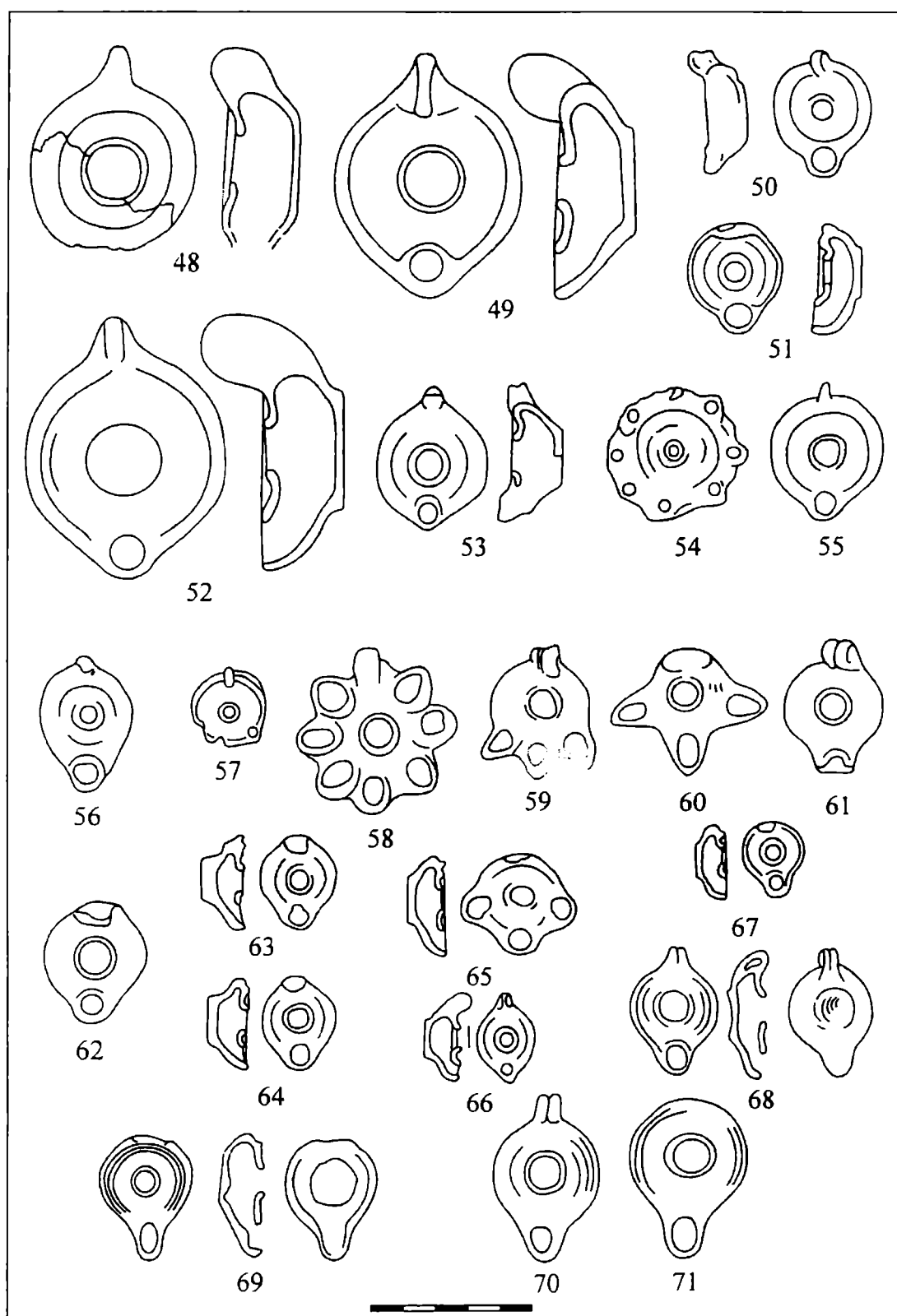

Fig. 48 - 71

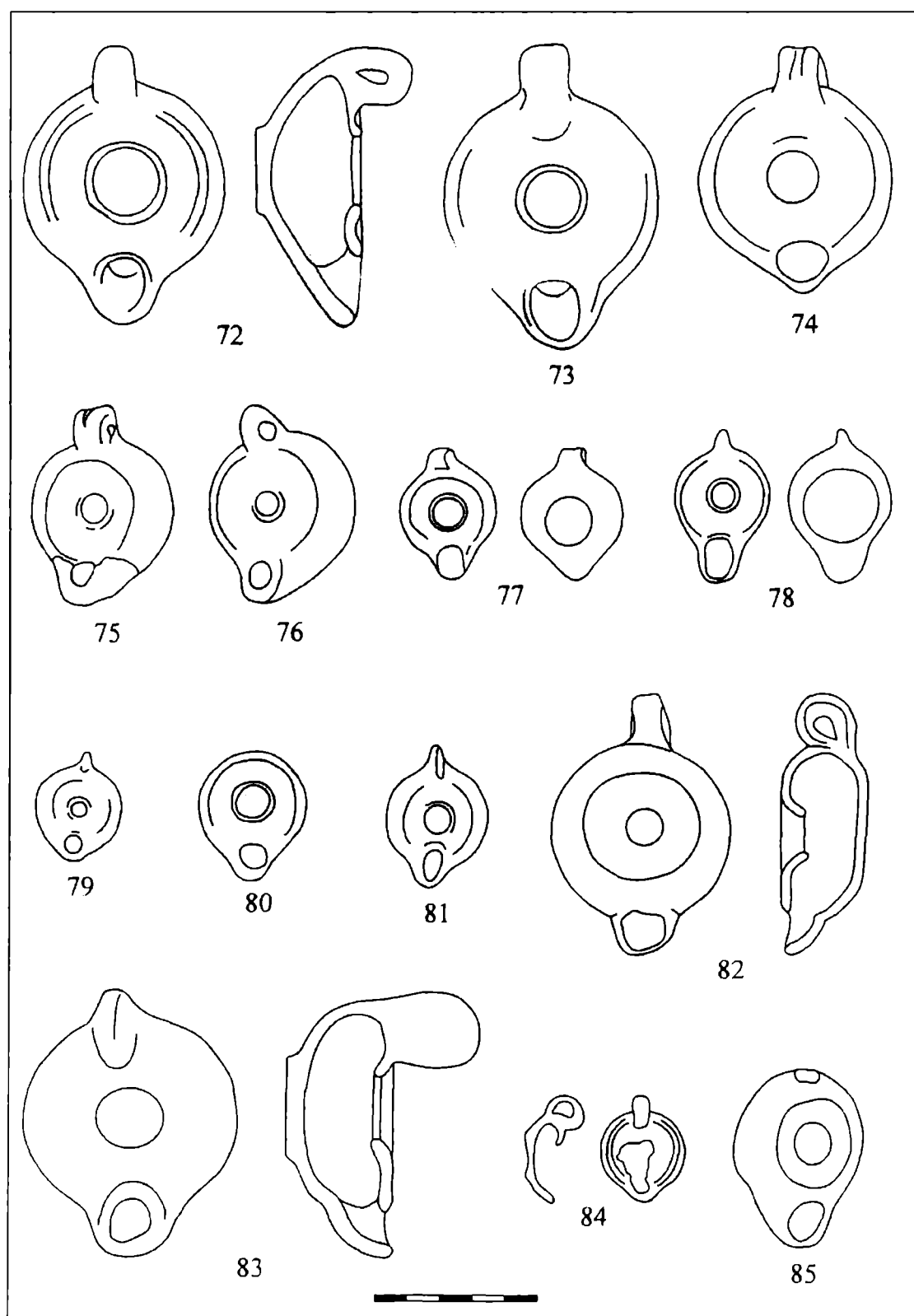

Fig. 72 - 85

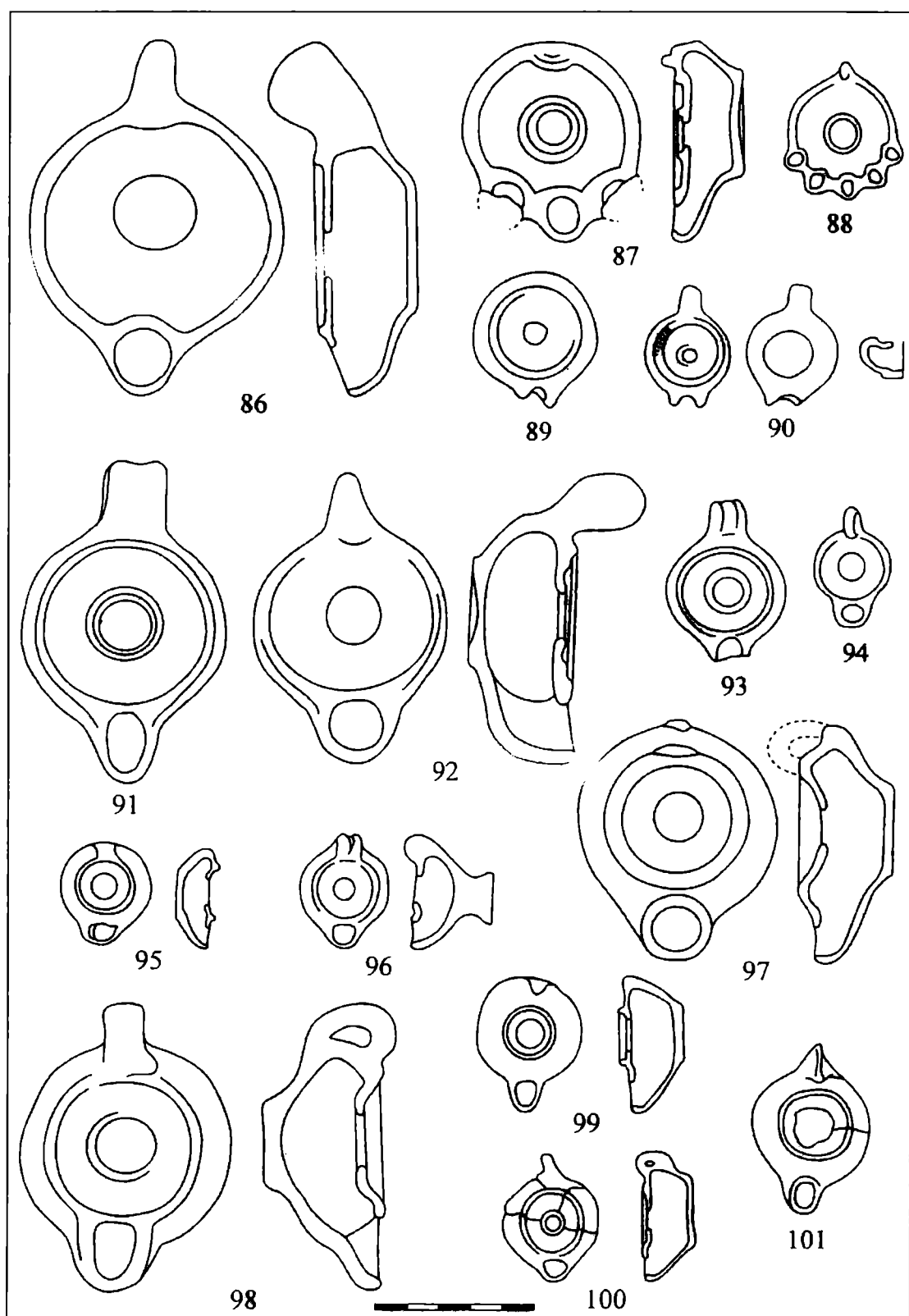

Fig. 86 - 101

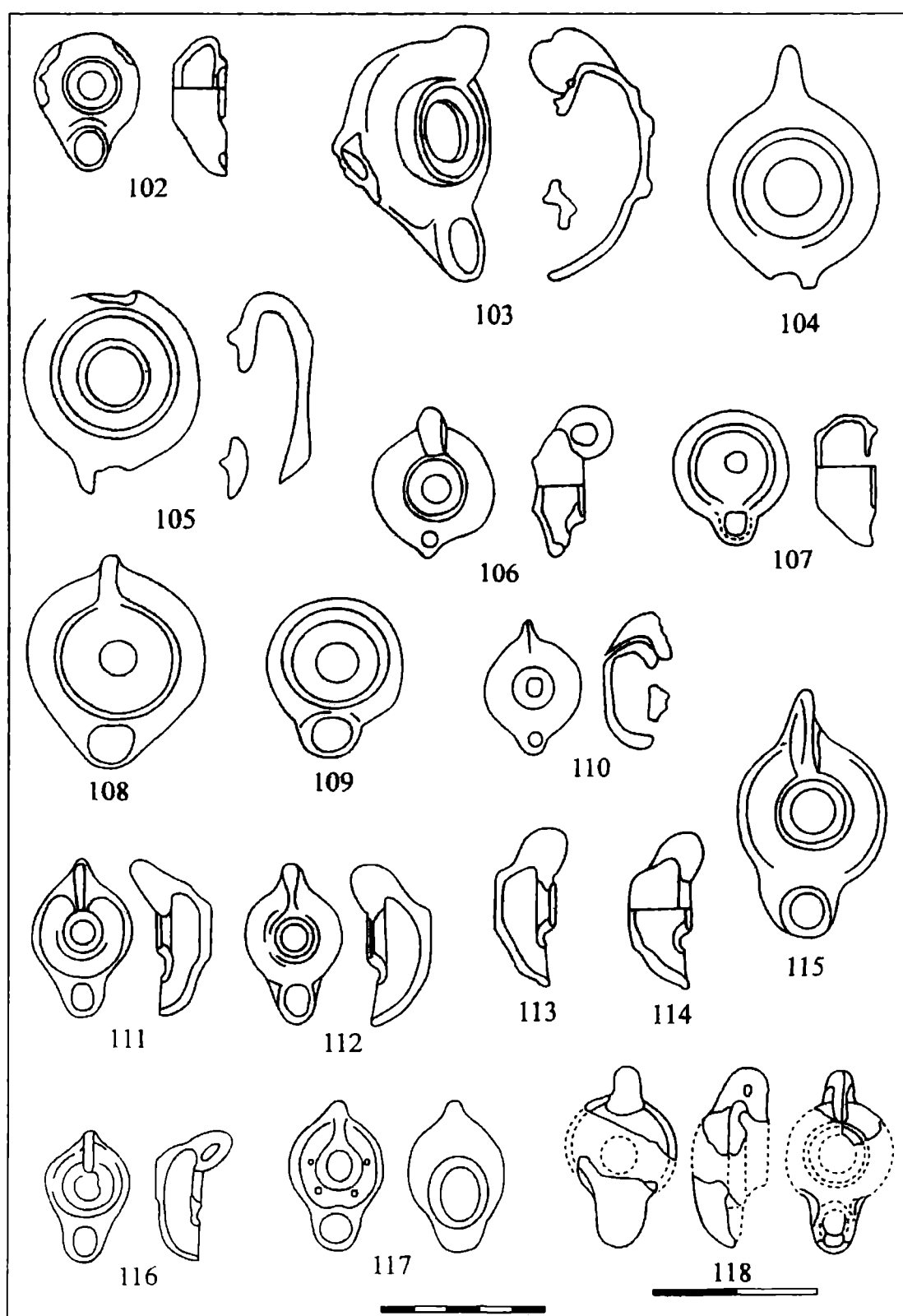

Fig. 102 - 118

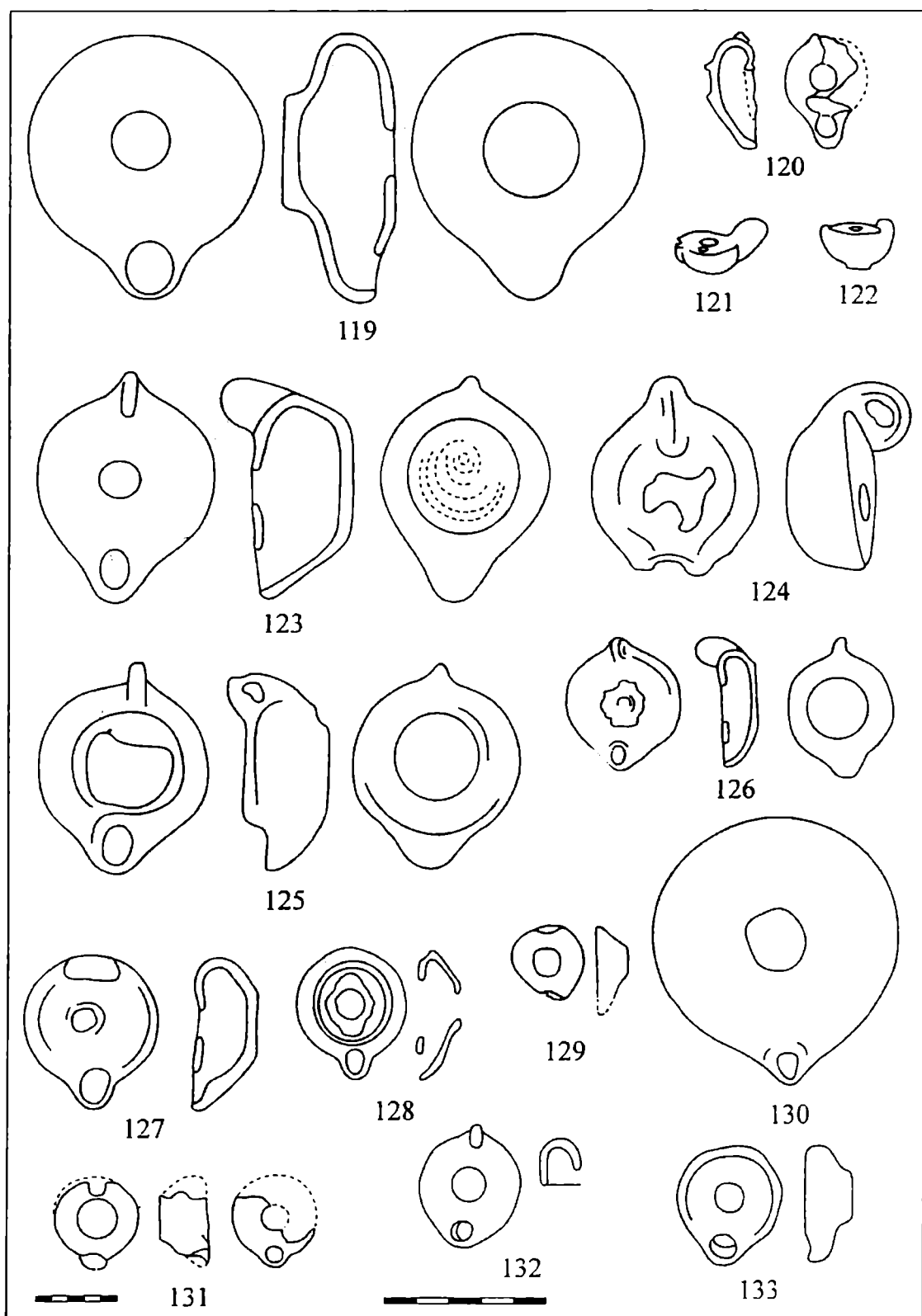

Fig. 119 - 133

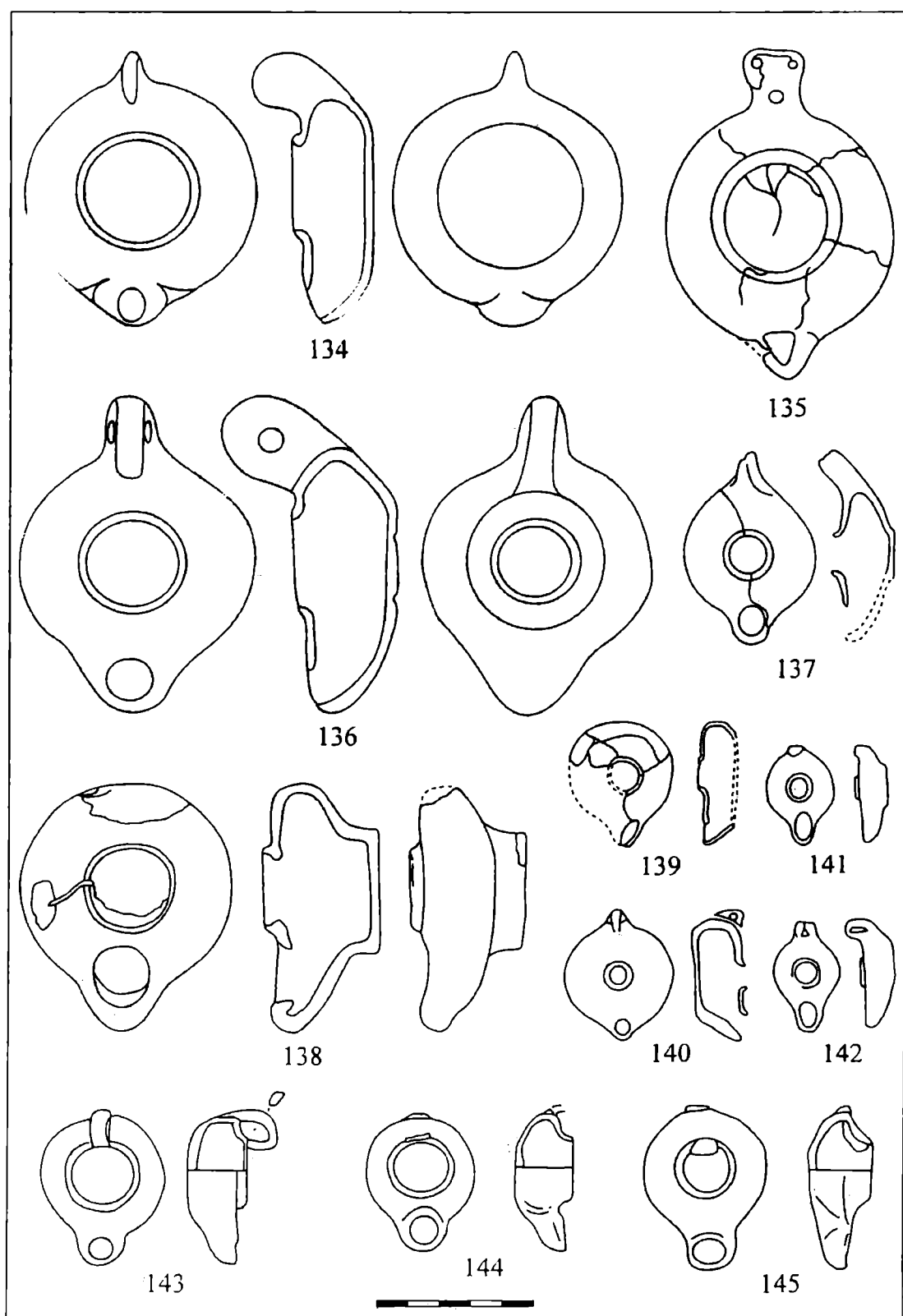

Fig. 134 - 145

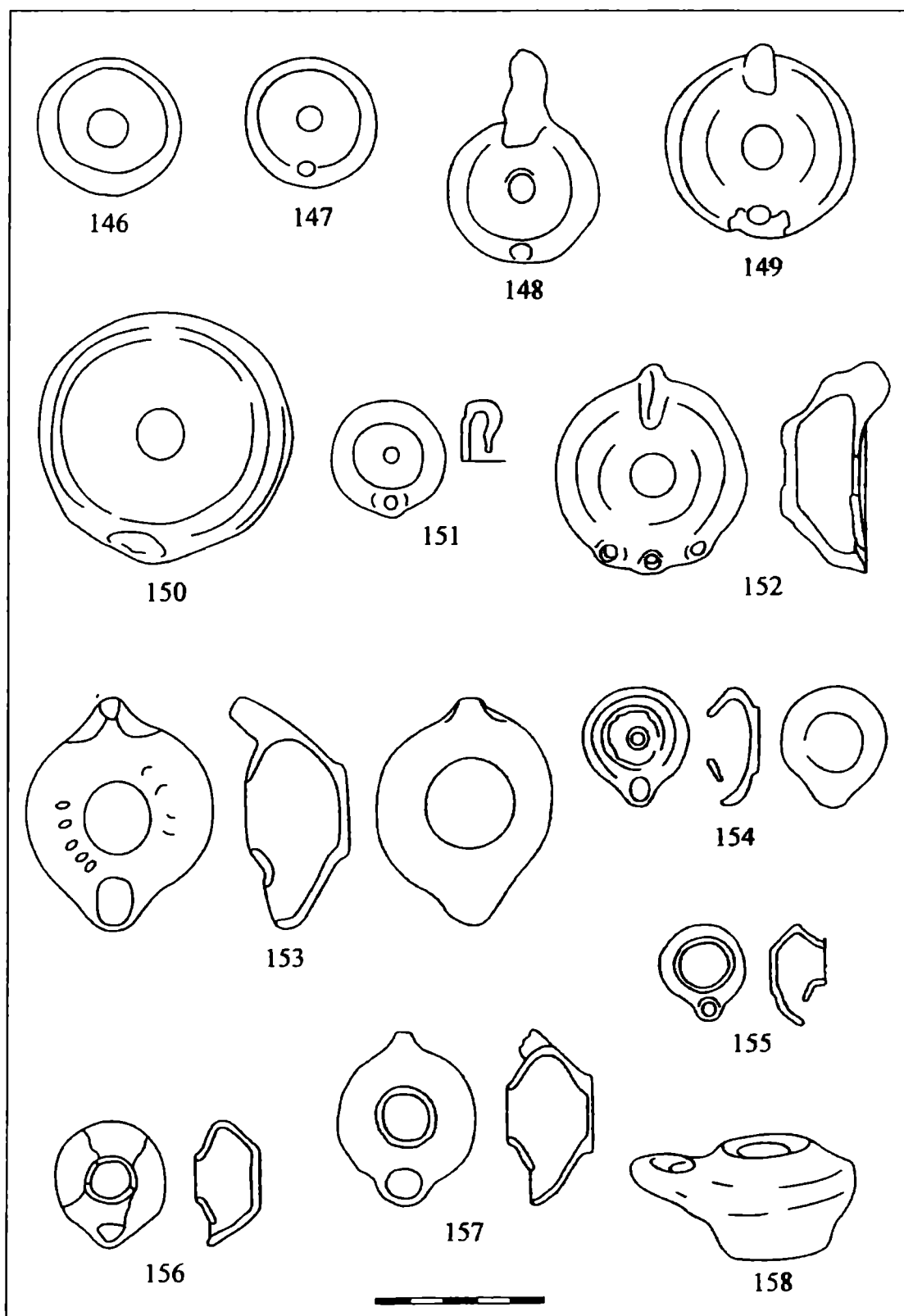

Fig. 146 - 158

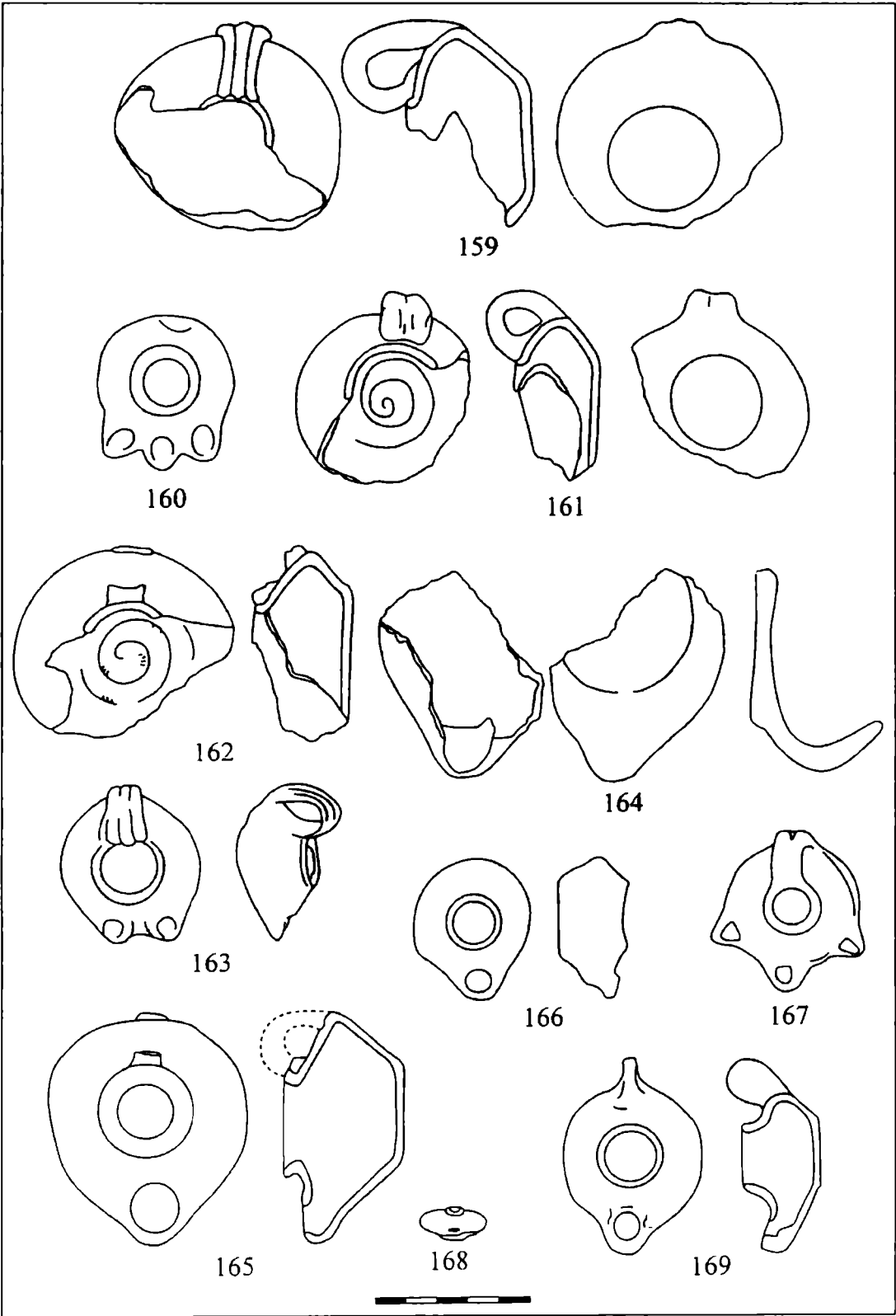

Fig. 159 - 169

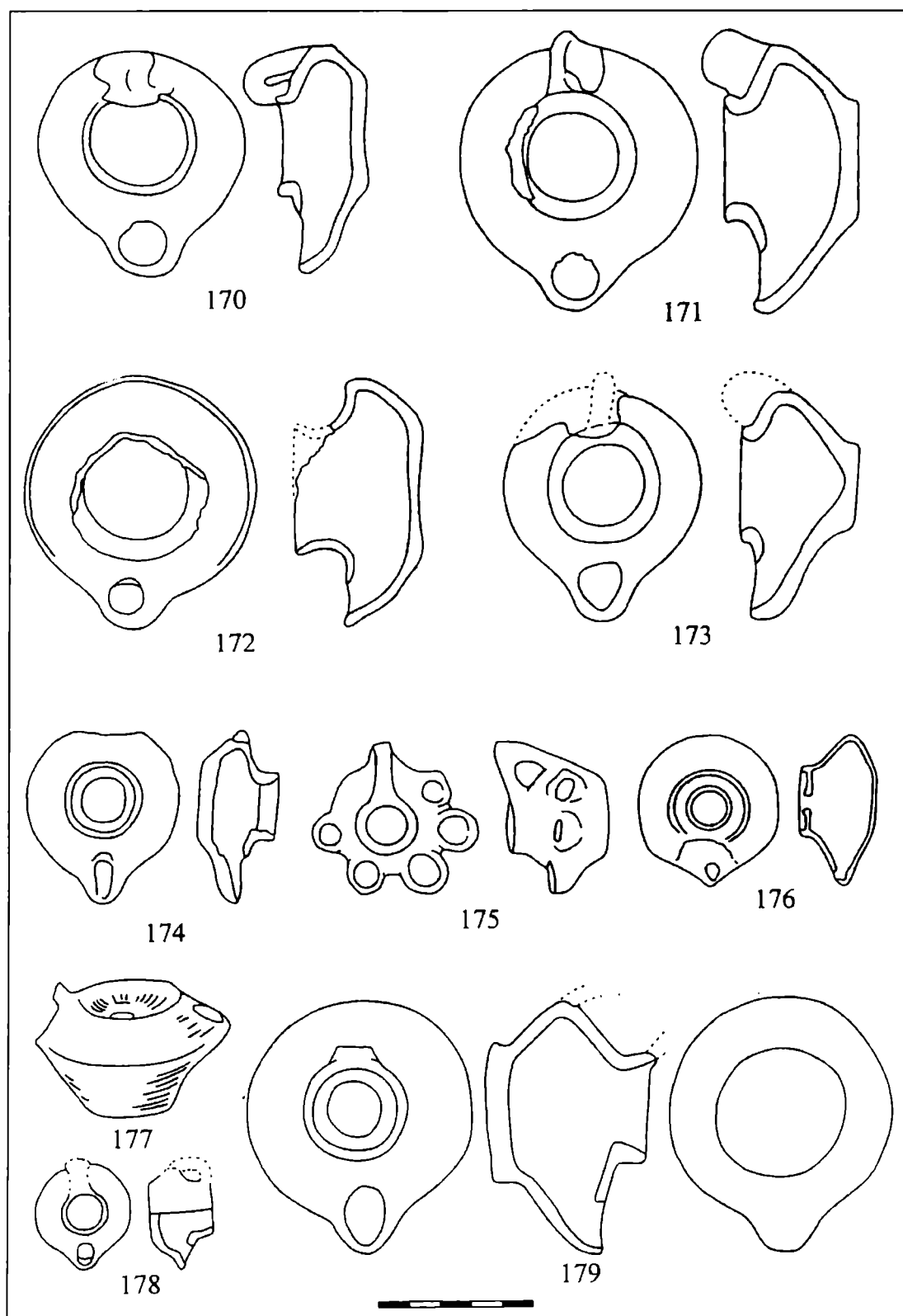

Fig. 170 - 179

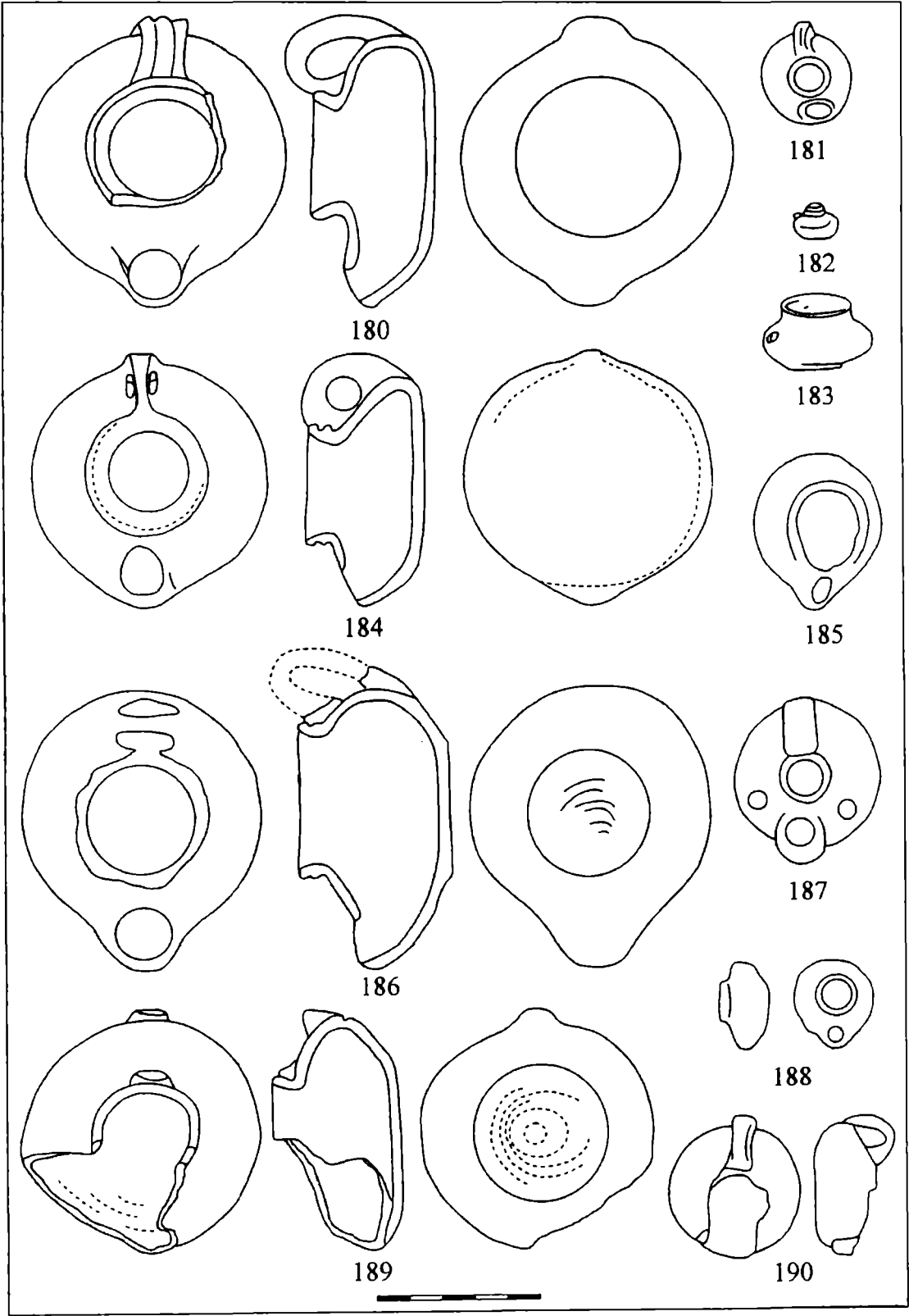

Fig. 180 - 190

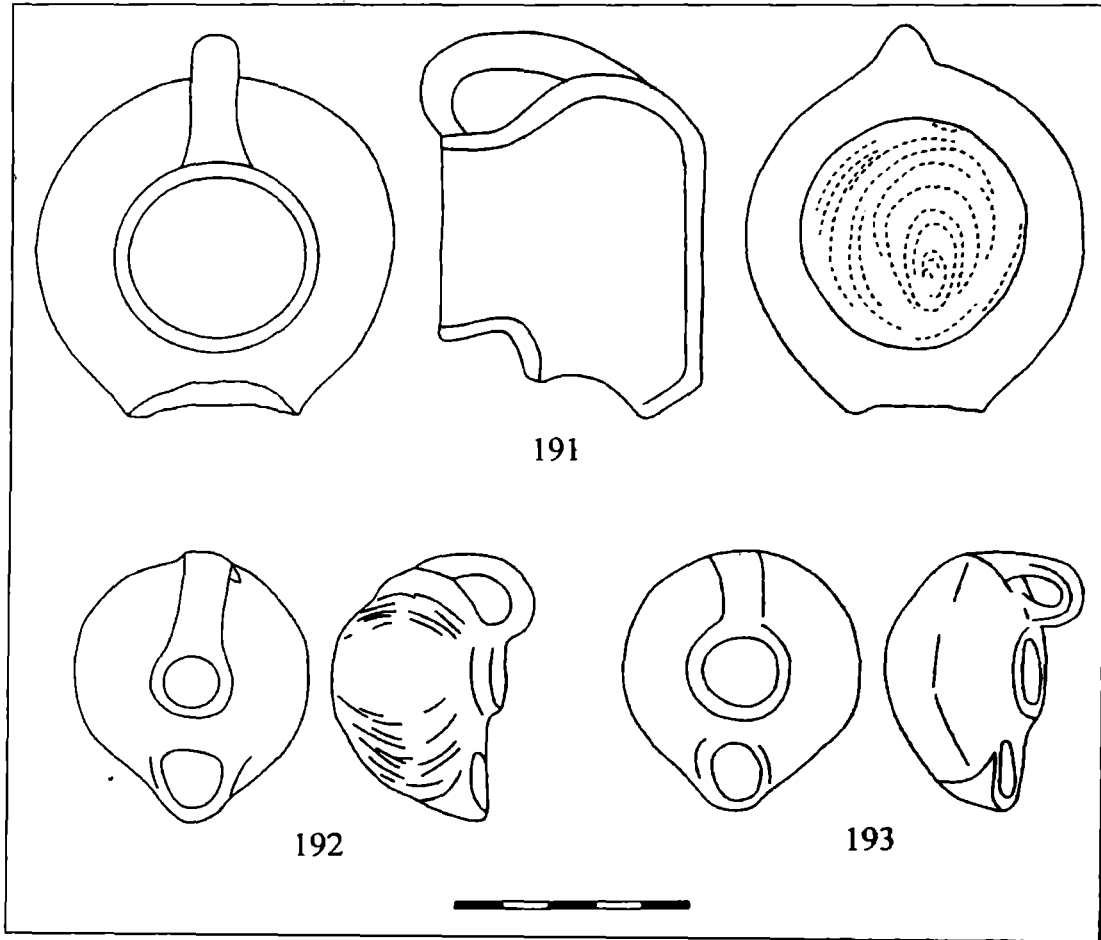

Fig. 191 - 193

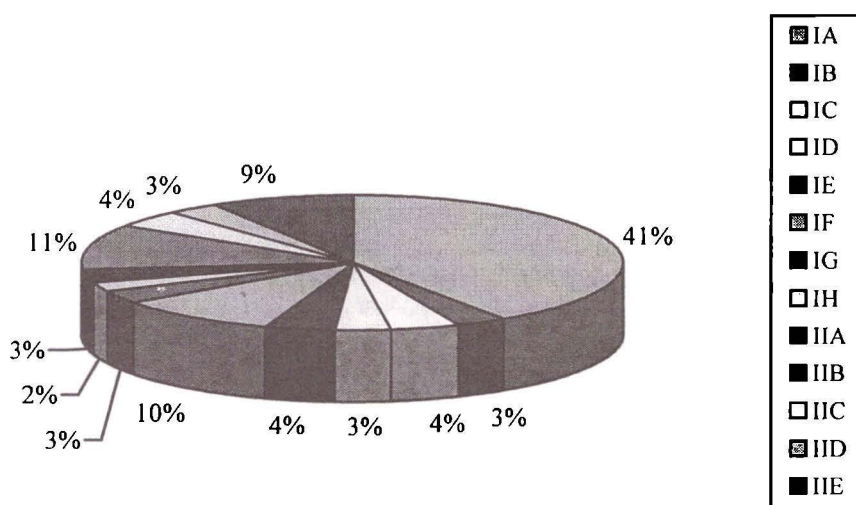
Abrevieri bibliografice:

- Alicu 1976, D. Alicu, *Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 205-210
- Alicu 1977, D. Alicu, *Tonlampen- Typen aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *StComC*, 1977, p.331-362
- Alicu 1979, D. Alicu, *Römischen Tonlampen aus Sarmizegetusa (Ausgrabungskampagne 1976)*, în *StComC* 1979, p.235-251
- Alicu 1984, D. Alicu, *Precizări privind cronologia unor lămpi ștampilate de la Sarmizegetusa*, în *Apulum XXII*, 1984, p.77-87
- Alicu 1994, D. Alicu, *Opaite romane. Die Römischen Lampen - Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994
- Alicu, Nemeș 1977, D. Alicu, E. Nemeș, *Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *B.A.R.*, Supp. Ser. 18, Oxford, 1977
- Alram-Stern 1989, Eva Alram-Stern, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, în *RLÖ*, Heft 35, 1989
- Bailey 1975, D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum, I- Greek, Hellenistic, and early roman pottery lamps*, London, 1975
- Bailey 1980, D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum, II, Roman Lamps made in Italy*, London 1980
- Bailey 1988, D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum, III, Roman Lamps made in Italy*, London 1988
- Baumann 1995, V. H. Baumann, *Așezările rurale antice în zona gunilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec.I-IV p.Ch.)*, Tulcea, 1995
- Baumann 1997, V. H. Baumann, *La céramique utilitaire du IVe siècle fabriquée par officina romana de Valea Morilor (Telîța Département Tulcea)*, în *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, 1977, p.31-54 Baur 1947, P.U.C.Baur, *The Lamps. The Excavations at Dura-Europos. Final Report, IV, Part III*, London, 1947
- Băluță 1961, C.L.Băluță, *Opaite romane de la Apulum(I)*, în *Apulum IV*, 1961, p.189-220
- Băluță 1965, C.L.Băluță, *Opaite romane de la Apulum(II)*, în *Apulum V*, 1965, p.277-295
- Băluță 1978, C.L.Băluță, *Lămpile romane din muzeul județean Hunedoara-Deva*, în *Sargeța XIII*, 1978, p.209-228
- Băluță 1983, C.L.Băluță, *Lucernele romane din Dacia Intracarpatică* (teza de doctorat -nepublicată), Cluj-Napoca, 1983
- Băluță 1989, C.L.Băluță, *Lămpile antice de la Muzeul de Istorie Sibiu*, în *Apulum XXVI*, p. 237-262
- Benea 1979, Doina Benea, *Opaite romano-bizantine în colecțiile Muzeului Banatului în Sargeța XIV*, 1979, p.219-224
- Benea 1982, Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (contribuții la istoria atelierelor ceramice din sud-vestul Daciei)*, în *Potaissa III*, 1982, p. 22-41
- Benea 1986, Doina Benea, *Mărturii arheologice de la Tibiscum din secolele III-IV*, în *Tibiscum VI*, 1986, p.241-257
- Benea 1990, Doina Benea, *Lampes romaines de Tibiscum*, în *Dacia N.S. XXXIV*, 1990, p.139-168
- Benea 1996, Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996
- Bernhard 1955, M.L. Bernhard, *Lampki starozytnie. Museum Narodowe w Warszawie*, Warszawa, 1955
- Bichir 1984, Gh.Bichir, *Geto-Dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984
- Broneer 1930, *Terracotta Lamps*, Corinth, IV, part II, Cambridge, Massachusetts, 1930
- Călinaș 1997, Ana Călinaș, *Opaite din colecția Teglás, în Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p.172-214
- Chera, Lungu 1984, C.Chera-Mărgineanu, V. Lungu, în *Pontica XVII*, 1984, p. 109-130
- Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, E. Chirilă, N.Gudea, V.Lucăcel, C.Pop, *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj-Napoca, 1972
- Christescu 1938, V.Christescu, *Le "castellum" romain de Săpata de Jos*, în *Dacia V-VI*, 1935-1936, p.435-447
- Davidescu 1989, M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989
- Deneauve 1969, J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris, 1969
- Deringer 1955, H. Deringer, *Römische Lampen aus Lauriacum*, în *Forschungen in Lauriacum*, Band 9, Linz 1965.
- Diaconescu 1995, Al Diaconescu, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p.255-299
- Dumitrașcu 1990, S. Dumitrașcu, *Lămpi romane. Repertoriul colecției secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crisia XX*, 1990, p.37-96
- Fülep 1984, F. Fülep, *Sopianae The history of Pécs during the roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population*, Budapest 1984
- Gudea, Pop 1971, N. Gudea, I.I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov Cumidava*, Brașov, 1971, fig.50/2,4,6
- Gudea 1973, N. Gudea, *O locuință rustică din epoca romană la Gornea*, în *Acta.M.N.*, X, 1973, p. 569-594
- Gudea 1977, N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană târzie*, Reșița 1977
- Gudea 1980, N. Gudea, *Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie*, în *Acta M.P.* IV, 1980, p.255-332
- Gudea 1987, N.Gudea, *Pannonian glazed pottery- a view from the East*, în *RCRF, Acta XXV-XXVI*, 1987, p. 409- 436
- Gudea 1989, N.Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman (I) în Acta M.P. XIII*, 1989, passim
- Gudea 1996, N.Gudea, *Porolissum II. Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996
- Gudea 1997, N.Gudea, *Das Römergrenenkastell von Bologa-Resculum. Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău, 1997
- Iconomu 1967, C.Iconomu, *Opaitele greco-romane. Colecțiile Muzeului Regional de arheologie Dobrogea*, București, 1967
- Iványi 1935, Dora Iványi, *Die panonischen Lampen*, în *Diss. Pann.*, Ser. II, nr.2, Budapest, 1935
- Joly 1974, Elda Joly, *Lucerne del Museo di Sabratha*, în *Monografie di Archeologico, Libica*, IX, Roma, 1974
- Kuzmanov 1992, G.Kuzmanov, *Antike lampen Sammlung des Nationalen Archäologischen Museum*, Sofia 1992
- Loeschcke 1919, S.Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich 1919

- Lungu, Chera 1986, V. Lungu, C-tin Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu "rug-busta" de epocă elenistică și romană la Tomis în Pontica XIX*, 1986, p.76-114
- Macrea, Rusu, Winkler 1959, M. Macrea, M. Rusu, Iudita Winkler, *Șantierul arheologic Gilău (raionul și regiunea Cluj)*, în *Materiale V*, 1959, p.453-460
- Mușețeanu 1992, C.Mușețeanu, *Ceramica romană de la Durostorum*, București 1992, (teza de doctorat – nepublicată)
- Negru 1996a, T. Cioflan, M.Negru, *Lămpi de lut ars descoperite în castrul roman de la Câmpulung-Pescăreasa (Jidava) în Arhivele Olteniei*, 11, Serie nouă, p.49-54
- Negru 1996b, M. Negru, *Some aspects of the lamps discovered in the roman forts of Muntenia*, în *RCRF* 33, Abingdon 1966, p. 75-81
- Neumann 1967, A. Neumann, *Lampen und andere Beleuchtungsgeräte aus Vindobona*, în *RLÖ*, XXII, 1967
- Oancea 1969, Al. Oancea, *Colecția de lucerne greco-romane din Muzeul județean Brașov*, în *Cumidava III*, 1969, p. 597-610
- Oziol 1977, Thérèse Oziol, *Salamine de Chypre, VII, Les lampes du Musée de Chypre*, Paris, 1977
- Paulovics 1927, *Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa) în Arch. Hungarica*, II 1927
- Petru 1972, Sonja Petru, *Emonske nekropole*, Ljubljana, 1972
- Petru 1978, Sonja Petru, P.Petru, *Neviodunum (Dmovo pri Krškem)*, Ljubljana 1978
- Pongratz 1990, Z.-S. Pongratz, *Lampen aus Zalalövö (1973-1987)*, în *Acta Arch.Academiae Scientiarum Hungaricae* 42, 1990, p. 111-145
- Ponsich 1961, M. Ponsich, *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, în *Publicationes du Service des Antiquités du Maroc*, fasc.15, Rabat, 1961
- Popilian 1976, G.Popilian, *Un quartier artisanal à Romula*, în *Dacia N. S. XX*, 1976, p.221-250
- Popilian 1997, G.Popilian, în *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara 1997, p. 7-20
- Popilian 1981, G. Popilian, *L'atelier de céramique du camp romain de Slăveni*, în *Oltenia III*, 1981, p. 25-46
- Provoost 1976, A. Provoost, *Les lampes antiques en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale avec des détails concernant les lampes trouvées en Italie*, în *l'Antiquité Classique XLV*, 1976, fasc.1, p. 5-39 și XLV, 1976, fasc.2, p. 550-558
- Roman 1997, C.A. Roman, *Reprezentări de măști de măști de sclavi din Noua Comedie în decorația lucernelor "Firmalampen" la Sarmizegetusa*, în *Acta M.N.*, 34/I, p.435-452
- Rubright 1973, J.C.Rubright, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica*, în *Sirmium III*, Beograd 1973, p. 45-79
- Rușevljan, Brukner 1992, V. Dautova Rușevljan, Olga Brukner, Gomolava, *Rimski period (Gomolava The roman period)*, Novi Sad, 1992
- Sanchez-Lafuente 1985, J. Sanchet-Lafuente Perez, *Comercio de ceramicas romanas en Valencia*, Cuenca, 1985
- Szabo 1980, K. Szabo, *Die 1977 freigelegten Grädes Westlichen Gräberfeldes von Intercisa* în *Alba Regia XVIII*, 1980, p.291-316
- Szentleleki 1969, T.Szentleleki, *Ancient lamps*, Budapest, 1969
- Ștefan 1941, Gh. Ștefan, *Dinogetia I*, în *Dacia VII-VIII*, 1937-1940, p.401-425
- Ștefan 1948, Gh. Ștefan, *Le camp romain de Draja de Sus*, în *Dacia XI-XII*, 1945-1947, p.115-144
- Tătulea 1994, C.M. Tătulea, *Romula-Malva*, București, 1994
- Thomas 1955, E.B.Thomas, *Die römerzeitliche Villa von Tac-Fövenypuszta* în *Acta Arch.Hungarica*, VI, 1955, p.79-152
- Topál 1993, Judit Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)*, I, Budapest, 1993
- Topoleanu 1984, F.Topoleanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea*, în *Peuce IX*, 1984, p.184-205
- Tudor 1938, D. Tudor, *Sucidava I*, în *Dacia V-VI*, 1935-1936, p.387-422
- Tudor 1941, D. Tudor, *Sucidava II*, în *Dacia VII-VIII*, 1937-1940, p.359-400
- Tudor 1947, D. Tudor, *Sucidava III*, în *Dacia XI-XII*, 1945-1947, p.145-208
- Tudor 1974, D. Tudor, *Sucidava*, Craiova 1974
- Vago, Bona 1976, E.B. Vago, I. Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa, I, Der spätrömische Südostfriedhof*, Budapest, 1976
- Vasić 1983, M. Vasić, *Čezara- castrum Novae*, în *Starinar XXXIII -XXXIV*, 1982-1983, p. 121-122
- Vikić-Belančić 1976, *Branka Vikić-Belančić, Antičke Svjetiljke u Arheološkom Muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 1976
- Zotović 1990, L.Zotović, Č. Jordović 1990, *Viminacium Nekropole "Više Grobalja*, Beograd, 1990

WHEEL MADE LAMPS FORM DACIA. QUANTITATIVE CHART

Summary**

Our survey aims at cataloguing and discussing the wheelmade lamps of Roman Dacia as afforded by the items published so far as well as by those in display at the Museums of Cluj, Sarmizegetusa, Alba Iulia, Deva which have been partially available for direct scrutiny. The fragments that did not lend themselves to classification or were not relevant to our subject matter have been omitted from our presentation. Indeed, the lamps recovered outnumber the items catalogued in our survey, just as there is room left for further variants. We have limited our research to the geographic area of Roman Dacia for the sake of methodology, keeping in mind at all times the intense trade and travel between Dacia and the neighbouring provinces with a strong impact on the manufacture of the artifacts which can be substantiated for this area.

The analysis of the group surveyed here has been hindered by and has suffered from lack of chronological pointers to diagnose the items, largely due to the absence of a thorough depiction of their morphology and physical features, and, especially to the manner of publication. Only partially have these flaws been surmounted, therefore our survey is somewhat eclectic. Fully aware of this, we lay no claim on having made our presentation exhaustive, but rather on having made full use of whatever was available, and thus managed to point out some elements meant to clarify, partially, the issue of the wheelmade lamps of Dacia.

We have noted in our survey that form **IA** had been evolved as early as early to mid-second century, and that they were manufactured by a pottery workshop in the capital of Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. This manufacture paralleled an intense mouldmade *Firmalampen* production in the area. The mobile, addressees and duration of the production are, as yet, still uncertain, since excavations have been limited to the administrative and religious areas of the capital.

A possible sketch of their evolution or development could be made available by correlating the items of Sarmizegetusa, and not only with those of Sucidava (fig. 17-19, 63-67) (dating from late fourth century to early fifth century AD).

Another workshop which was identified by the glazed lamps within form **IE** functioned at Gornea. The lack of chronological pointers for the workshop per se determined that its manufacture be assigned between the two pointers made available by the item of Zalalövő and Sucidava (from 124 AD to late fourth century AD- early fifth century AD). The analysis of the type II lamps certified the existence of a few

** The English version of this study is to be found in *Acta Musei Napocensis*, 37/I, 2000, 99-140

workshops. One functioning at Romula between the second half of the second century AD and the first half of the third century AD also manufactured form **IIC** lamps. Another at Tibiscum, during the third century, also manufactured form **IIB** lamps, whilst still another, at Apulum, manufactured globular form **IIE** lamps, one of which was recovered with a coin from Claudius II. The aforementioned were not the sole workshops in Dacia. It is very likely that items of this type were manufactured across the entire province in workshops manufacturing ordinary pottery rather than in workshops specializing in lamps only. While the manufacture of these lamps alongside other pottery was only suspected or assumed for early Roman province Dacia, the same is certain for the end of the Roman rule and the abandon of the province.

A survey of the development of the morphology of lamp forms identifies the changes occurring within, and more obviously, between the two types. The pattern for the morphological development is uncertain, but our presentation has pursued a certain logic – from the items closer to the “classical” form of the Roman lamps to those which lack all elements linking them to the Roman lamps. The order in our presentation was not meant to be, and indeed is not, chronological. One is compelled to admit that several forms within the same type, or belonging to different types, circulated either concomitantly or successively.

On studying the two forms with chronological pointers (forms **IA** and **IIC**), let us note that they display major profile dissimilarities. This, however, does not entail, as one might feel inclined to believe, equally major differences on the time scale. The span between the emergence of form **IA** in Dacia (“classical”, as suggested above) and the development of form **IIC**, with major alterations, is hardly a matter of decades. This is a powerful argument in favour of our claim above and an equally powerful motive which urges one to be cautious with assigning some of the lamps, when dating is based solely on the item’s morphology.

The filling-hole of the lamps is the cause for many debates and assumptions. The lamps fashioned with less technology, from less refined, if gross, material, with wide filling-holes, apparently, and logically, belonged to a “late” epoch (third to fifth centuries AD for Dacia), as the results of an age responding to the impact of the economic crisis under which the Roman Empire was staggering, and to a gradual removal of the province from the empire’s economic circuit. Under the circumstances, the widening filling-hole indicated the employment of a less fluid combustible which replaced traditional olive oil, while the lack or shortage of imported oil in the province, was one among several indications of such complex phenomena as marginalization and economic decay. Resorting, under the circumstances, either completely or partially, to some locally available combustible (animal fat –grease) was a logical step, which must have been taken at some point in Dacia, but from what we can tell there is no direct linking between this event and the emergence of wheelmade lamps in Dacia. Our studies have shown that the two episodes are neither complementary nor implicit. Wheelmade lamps emerge at a time of economic thriving within the province, at a time when a more advanced technique (in mould) was widely and successfully employed across the province, at a time when one can hardly speak of a declining technology.

It is also noteworthy that one should not readily apply the “late Roman lamps” formula to wheelmade lamps, nor are there elements that might present this manufacture as a revival of techniques used in the Greek ambience. Moreover, it is very likely that they evolved not necessarily as the products of some workshop specializing in lamps, but as additional products of pottery manufacture. This, apparently, was the case for Sarmizegetusa in the first half of the second century AD, with an extensive, highly specialized, mouldmade lamp manufacture. Moreover, one should also note that these items call for extra attention, since they offer different images with every site, every area, every province. Strong morphological changes occur within a short time range and are mainly caused by very permissive execution techniques, and under inter-regional influences.

No answers have been as yet forwarded for the disappearance of these items. However, we are hopeful that future studies on the cessation of the “industrial” manufacture of lamps or other categories of pottery within the province will yield more data on the issue here. The disappearance of these lamps must have been a lengthy process, rather amplified in the more remote regions of the Empire. The area north of the Danube, then still under Roman influence, manufactured these lamps as late as the fifth century AD (e.g. Sucidava), perhaps even later. It remains for future studies to answer unsolved issues and yield as complete an image as possible of the development of lamps within Dacia, as correlated with the situation in the neighbouring regions and as compared to other types of artifacts.